

Tijd-Schrift

Erfgoedpraktijk in Vlaanderen

Nacht

viermaandelijks tijdschrift » jaargang 10, nr. 1 | april 2020

Histories vzw

Huis De Zalm

Zoutwerf 5 » BE-2800 Mechelen

T +32 15 80 06 30

info@historiesvzw.be » www.historiesvzw.be

Facebook: <https://www.facebook.com/historiesvzw/>

histories

 Vlaanderen
verbeelding werkt

folio
MAGAZINE
MET HOUTEN

Tijd-Schrift

COLOFON

Tijd-Schrift
Erfgoedpraktijk in Vlaanderen
Jaargang 10, nr. 1 | 2020
www.tijd-schrift.be
info@tijd-schrift.be
T +32 15 80 06 30

HOOFDREDACTIE
Jan De Meester

REDACTIERAAD
Matthijs Degraeve, Paul Degraeve,
Jelle De Rock, Fons Dierickx,
Hannelore Franck, Tine Van Osselaer,
Bram Vannieuwenhuyze,
Machteld Venken, Tom Verschaffel
en Ans Vervaeke

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER
Sabine de Bethune,
p.a. Zoutwerf 5, 2800 Mechelen

LAY-OUT & DRUK
Drukkerij Chapo, Hasselt

ABONNEMENTEN
Tijd-Schrift verschijnt driemaal per jaar.
Een jaarabonnement kost € 25.
Voor buitenlandse abonnementen
wordt dit bedrag verhoogd met de
verzendingkosten. Losse nummers
kosten € 10 (+ verzendingkosten).
Rekeningnummer Histories:
IBAN: BE95 7370 4813 2958.
BIC: KRED BE BB.

© Histories vzw

Afbeelding cover: Cornelis Troost,
*'Rumor erat in casa' (het werd rumoerig
in huis)*, ca. 1739–1740. Een gezellige
avond loopt wat uit de hand. De met
kandelaars rijk gevulde tafel trekt alle
aandacht naar zich toe – een mooi
voorbeeld van het belang van licht
bij rituelen van laatavond sociabiliteit.
Mauritshuis, Den Haag.

ISSN 2034-6263

INHOUD

Nacht	4
Onder de wol Slapen en sluimeren in het achttiende-eeuwse Antwerpen GERRIT VERHOEVEN	6
De materiële cultuur van de nacht Huishoudelijke verlichting in de achttiende eeuw WOUT SAELENS	20
By nachte in danssynghe en vergaederynghe Beschuldigd van hekserij: de heksenprocessen van Laarne (1607–1608) en het verschil tussen leven en dood VÉRONIQUE LAMBERT	36
'Toen zag ik het licht' De nacht in middeleeuwse heiligenlevens JACQUELINE VAN LEEUWEN	52
'Het is weer donker maen' Smokkel en de nacht in de Kempen tijdens de Franse tijd DIRK LUEB	70

Het volgende nummer behandelt het thema 'Erfgoed in het klein'.
Wil je zelf een artikel schrijven voor de thema's 'Erfgoed in het klein'
of 'Bedrijvigheid'? Bezorg je suggestie met korte abstract zo snel
mogelijk via redactie@tijd-schrift.be.

Nacht

In 2020 stond de twintigste verjaardag van Erfgoeddag gepland. Wegens de Coronacrisis en de bijhorende maatregelen zal deze verjaardag naar 24 en 25 april 2021 verschoven worden. Stip deze datum alvast in jullie agenda aan. Deze speciale verjaardag stond dit jaar, en dus ook volgend jaar, in het teken van overgang, gesymboliseerd door het thema 'de nacht'. De kaarsen zullen we volgend jaar uitblazen en ook de boeiende erfgoedactiviteiten zullen jullie volgend jaar kunnen ontdekken. Wie geboeid is door dit thema, of wie nog inspiratie zoekt voor Erfgoeddag volgend jaar, vindt in dit nummer van Tijd-Schrift alvast verschillende interessante insteken en artikels.

De nacht is meer dan alleen de benaming voor een tijdspanne waarin het donker is: met haar diverse gezichten en vele contrasten heeft deze duistere periode heel wat betekenissen. Enerzijds is de nacht een tijd voor rust en slaap, maar evengoed vormt ze een ideaal moment om het nachtleven in de duiken en plezier te maken. Een haardvuur en de nodige verlichting creëren dan weer een sfeer van gezellig samenzijn. Anderzijds roept de duisternis ook gevaar op en brengt ze zaken tot leven die het licht beter niet zien. Criminelen gebruiken de donkerte om geheime activiteiten te ontplooiën. Spoken, geesten en andere magische zaken komen net 's nachts tot leven en (proberen) onze angsten aan te wakkeren. Dit impliceert de kwetsbaarheid van de mens tegenover het onbekende of het ongrijpbare.

De veelzijdigheid van de nacht wordt mooi weerspiegeld in de vijf artikels van dit themanummer. Het eerste artikel focust op de manier waarop mensen de nachtelijke uren tijdens de vroegmoderne tijd invulden. Wanneer sliepen mensen toen? Hoewel slapen een groot deel van ons leven uitmaakt, is er weinig gekend over onze nachtrust van weleer. Het gebrek aan bronnenmateriaal verklaart alvast waarom het moeilijk is om het nachtelijke leven in kaart te brengen. **Gerrit Verhoeven** is erin geslaagd om op basis

van criminele bronnen, namelijk getuigenverhoren en ondervragingen van verdachten, slaappatronen van achttiende-eeuwse Antwerpenaren te onderzoeken. Hij neemt de duur van de nacht, slaapkwaliteit en verschillende slaappatronen onder de loep.

Vervolgens brengen we in kaart hoe mensen door de tijd heen manieren zochten om licht te brengen in de duisternis. Kaarsen, verlichting, een open haard: er zijn diverse manieren om klaarheid te scheppen in de donkerte van de nacht. Toch is het volgens wetenschappers een vrij recent fenomeen dat mensen de nacht naar hun hand trachten te zetten. Vaak wordt verwezen naar de industriële revolutie, toen onder meer de introductie van elektriciteit ons comfort sterk heeft verhoogd. Ook vóór de industriële revolutie werden manieren gezocht om de nacht te verlichten. Wout Saelens focust in zijn artikel op veranderende consumptiegewoonten en materiële cultuur inzake verlichting voor de steden Gent en Leiden tussen 1680 en 1830. Op basis van boedelinventarissen toont hij aan welke vormen van verlichting mensen toen in huis hadden.

Waar de ene licht in de nachtelijke duisternis wil brengen, zoekt de ander de duisternis net op om zaken te verhullen. De nacht stond in de vroegmoderne tijd ook gekend als het moment waarop heksen hun bijeenkomsten hielden en een vleselijk pact met de duivel sloten. **Véronique Lambert** gaat op basis van zeventiende-eeuwse heksenprocessen uit Laarne op zoek naar de betekenis van de nacht voor vermeende heksen. Uit de processen blijkt dat burens verdacht nachtlawaai of bizarre nachtelijke activiteiten aanhaalden om iemand te beschuldigen van hekserij. Maar waren deze nachtelijke aantijgingen voldoende om een verdachte te laten veroordelen als heks?

Niet alleen ketterse activiteiten vonden 's nachts plaats. Ook binnen het middeleeuwse heiligenleven namen deze donkere uren een belangrijke plaats in. **Jacqueline Van Leeuwen** zoekt het belang van de nacht uit voor de mystiek en de vorming van de heilige. De *Legenda Aurea*, een middeleeuwse verzameling heiligenlevens, speelde een belangrijke rol in de verspreiding van en kennis over heiligen en hun heldendaden. De nacht kon verschillende dimensies aannemen: voor de ene heilige was het een moment van strijd en actie, voor de andere een moment van inkeer en hulpverlening.

Tot slot komen ook de criminele activiteiten tijdens de nacht aan bod. Criminaliteit en de nacht lijken hand in hand te gaan, maar klopt dat wel? Of is dit eerder een weerspiegeling van het dominante denkbeeld van autoriteiten? **Dirk Lueb** onderzoekt het belang van de nacht voor smokkelactiviteiten in de Kempen tijdens de Franse periode. Op basis van vonnisboeken en egodocumenten zoals brieven confronteert Lueb de visie van de autoriteiten met die van de smokkelaars. Op welke manier gebruikten smokkelaars de nacht en hoe gingen autoriteiten daarmee om?

Dit Tijd-Schriftnummer is er opnieuw in geslaagd om heel diverse aspecten rond één thema samen te brengen. Op verschillende manieren zijn onderzoekers bezig om de betekenis en de verschillende facetten van de nacht aan het licht te brengen. Vlij je tijdens de donkere avonduren in je zetel met deze editie van Tijd-Schrift en droom zacht.

We wensen je alvast een aangename nacht!

Namens de redactie

Ans Vervaeke

Onder de Wol

Slapen en sluimeren in het achttiende-eeuwse Antwerpen

Gerrit Verhoeven

Hoewel slaap ook in het verleden een belangrijke dimensie van het dagelijkse leven was, wisten historici er tot voor kort weinig of niets over. Lange tijd bleven allerlei facetten van de nacht – letterlijk en figuurlijk – in diepe duisternis gehuld. Hoe lang sliepen vroegmoderne mensen? Wanneer kropen ze onder de wol? Welke impact hadden de seizoenen en andere natuurlijke cycli op hun slaapritme? Waren er sociale verschillen in slaapregimes? Pas in de laatste jaren hebben specialisten zoals Alain Cabantous, Craig Koslofsky of Wolfgang Schivelbusch een tipje van de sluier opgelicht.¹ Werkelijk baanbrekend was het onderzoek van de Amerikaanse historicus Roger Ekirch die op basis van een omvangrijk staal aan bronnen – passages in, voornamelijk, Britse dagboeken, brieven, medische traktaten, volksboekjes, liedjes en tal van andere documenten – beweerde dat het premoderne slaappatroon op fundamentele vlakken van het onze verschilde. Niet alleen sliepen vroegmoderne mensen een flink stuk langer, maar ze deden dat ook in verschillende fasen. Na het inslapen, zakten ze weg in hun ‘eerste’ slaap, om vervolgens, na een paar uur, te ontwaken in het holst van de nacht. Daarna dommelden ze weer in voor een ‘tweede slaap’. Tijdens het nachtelijke intermezzo – dixit Ekirch – mijmerden mensen over hun dromen, keuvelden ze een beetje met hun bedgenoot, rookten een pijpje, prevelden een Weesgegroetje of vogelden er lustig op los. Maar er waren ook heel wat slapers die hun bed verlieten om een praatje te slaan met de burens, kleine huishoudelijke klusjes te klaren en andere activiteiten te verrichtten. Na een uurtje van stille waakzaamheid rolden ze weer in bed om te genieten van hun ‘tweede slaap’.²

Dat patroon zou pas in de negentiende eeuw verdwenen zijn. Toen baande een mix van technologische vernieuwingen – vooral gas- en elektrische verlichting – en een modern tijdsbewustzijn de weg voor een ononderbroken slaappatroon. Mensen werden zich steeds vaker bewust van het feit dat tijd geld was en beknipten op hun slaap. Door het chronische slaapgebrek zou het middernachtelijk intermezzo vanzelf zijn verdwenen.³ Ekirch’s hypothese vond niet alleen brede weerklank in zijn eigen discipline, maar oogstte ook veel bijval bij artsen, sociologen, psychologen en andere slaapwetenschappers.⁴ Nochtans blijft het historisch bewijsmateriaal waarmee de hypothese weerlegd dan wel bevestigd zou kunnen worden

- 1 Klassiekers zijn: Koslofsky C., *Evening’s Empire. A history of the night in early modern Europe* (Cambridge 2011); Cabantous A., *Histoire de la nuit, XVIIe-XVIIIe siècle* (Paris 2009); Schivelbusch W., *Disenchanted Night: the Industrialization of Light in the Nineteenth Century* (Berkeley 1988). Meer recent: Handley S., *Sleep in early modern England* (New Haven 2016).
- 2 Ekirch R., ‘Sleep we have lost: pre-industrial slumber in the British Isles’, *American Historical Review*, 106 (2001) 343–386. Meer recente variaties: Ekirch R., ‘The modernization of Western sleep: or does insomnia have a history?’ *Past & Present*, 226 (2015) 149–192; Ekirch R., *At Day’s Close: Night in times past* (New York 2005).
- 3 Ekirch, ‘The modernization’, 149–192.
- 4 Yetish G. e.a., ‘Natural Sleep and its Seasonal Variations in Three Pre-Industrial Societies’, *Current Biology*, 25 (2015) 2862–2868; Nunn C., Samson D & Krystal A., ‘Shining evolutionary light on human sleep and sleep disorders’, *Evolution, Medicine, and Public Health*, (2016) 227–243. Ekirch’s hypothese kwam ook in de media: Reiss B., ‘Sleep’s Hidden Histories’, *Los Angeles Review of Books*, 12 February 2014; Hegarty S., ‘The Myth of the eight-hour sleep’ *BBC News*, 22 februari 2012.

mager, omdat het aartsmoeilijk is om bronnen te vinden die nieuw licht werpen op vroegmoderne slaappatronen. Door nieuwe gegevens te putten uit de *examinatieën en informatieën* van de Antwerpse *Hoogere Vierschaer* nemen we die uitdaging hier graag aan.⁵ Na ernstige misdrijven trad de machinerie van de lokale strafrechtbank in werking. Om te weten hoe de vork precies aan de steel zat, riepen de onderzoeksrechters eerst een hele reeks getuigen op. Dader(s) en slachtoffer(s) werden eveneens aan de tand gevoeld. Klerken schreven die – letterlijk duizenden – getuigenissen van naaldje tot draadje neer. Die dossiers vormen dan ook een unieke bron om het dagelijkse leven te reconstrueren: (oog)getuigen gaven immers (onbewust) allerlei informatie prijs over werk, huishoudelijke klusjes, vrije tijd, religie, sociale participatie, mobiliteit en andere beslommingen. Slaap kwam ook uitvoerig aan bod: een kleine 175 van de meer dan 2.000 observaties bevatten informatie over vroegmoderne slaapritmes. Een eerste analyse levert dan ook een schat aan gegevens op over slaapduur (onder meer over slaapvolume, tijdstip van inslapen en ontwaken, seizoensmatige variaties) en slaapkwaliteit (onder andere over (on)onderbroken patronen, slapeloosheid, dutjes, enzovoort). Bovendien laten de dossiers ook toe om verschillende slaapregimes te onderscheiden, omdat de klerken, bij aanvang van de ondervraging, ook allerlei persoonlijke gegevens (naam, beroep, leeftijd, geslacht, herkomst) van getuigen, daders en slachtoffers noteerde. Tezamen werpen die duizenden puzzelstukjes een nieuw licht op vroegmodern slaappatronen. Laten we eerst even kijken naar slaapduur en slaapvolume.

Slaapvolume

In de zomer van 1775 werd Cecilia Blanckaert opgeroepen om te getuigen over een diefstal in haar huis enkele dagen voordien. Blanckaert verklaarde dat ze om kwart voor vijf 's ochtends was ontwaakt. In de keuken bleek dat een van de glazen kastdeurtjes aan diggelen lag. Diverse spullen waren zoek, waaronder enkele nagelnieuwe hemden.⁶ Haar verklaring is er eentje van dertien in een dozijn, want vroege vogels waren er bij de vleet in het achttiende-eeuwse Antwerpen. Net geen 80 procent van de stadspopulatie was al uit de veren tussen vijf en zeven. Een kleine minderheid – vooral bakkers, knechten en meiden, winkeliers en tuinders – waren nog vroeger uit bed,⁷ terwijl een al even kleine minderheid – voornamelijk koopliu, topambtenaren en renteniers – ook na acht uur lekker bleven pitten.⁸ Slapen was een sterk gesynchroniseerde activiteit. Dat was ook voor bedtijd het geval: tussen tien en elf uur 's avonds kropen de meeste Antwerpenaren onder de wol. Nauwelijks 8 procent bleef langer op. Niet verrassend waren het vooral nachtwakers, herbergiers, dienstboden en beerputruimers (ook wel eufemistisch *nachtwerkers* genoemd) die tot in de late uurtjes actief bleven. Door cijfers over ontwaken en inslapen te combineren, valt het vroegmoderne slaapvolume eenvoudig te berekenen. Uit de *examinatieën en informatieën* blijkt dat achttiende-eeuwse sinjoren hooguit een zevental uur sliepen, wat een flink stuk onder het hedendaagse minimum ligt.⁹ Bovendien meten we daarbij enkel het bruto slaapvolume. Dossiers bevatten immers louter informatie over het tijdstip waarop getuigen respectievelijk in of uit bed sprongen, terwijl ze nauwelijks licht werpen op het exacte moment van inslapen of ontwaken. Vermoedelijk zal het netto slaapvolume dus nog een flink stuk lager hebben gelegen voor de meeste getuigen.

Antropologisch onderzoek heeft uitgewezen dat slaappatronen in pre-moderne jagers-verzamelaars culturen variëren met de seizoenen. Tsimane in Boliviaë, de San in Namibië en tal van andere groepen slapen bijvoorbeeld

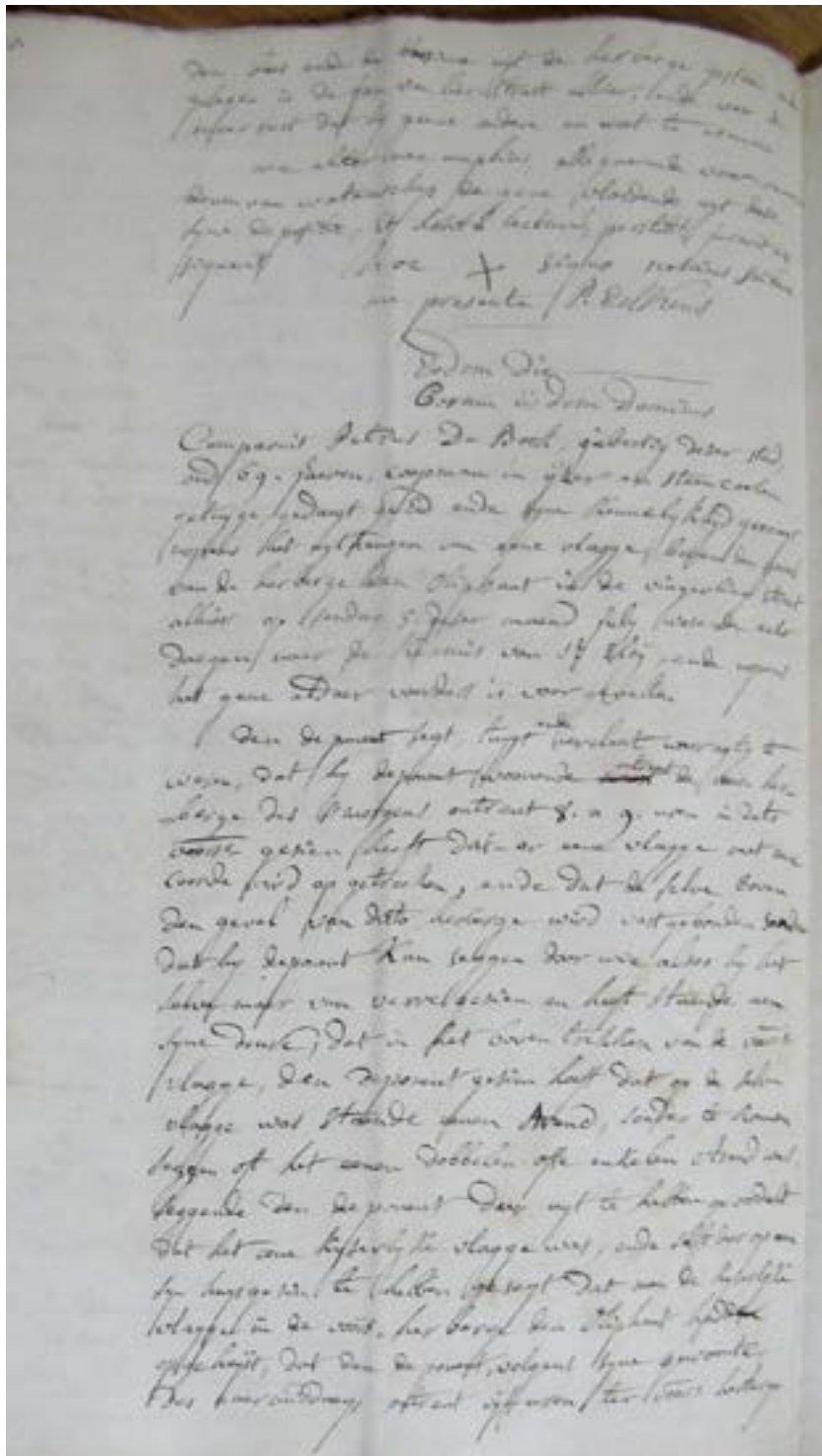
5 Felixarchief Antwerpen (voortaan FeA) V 84–123, *Examinatieën en Informatieën* (1597–1790). Meer achtergrond over die lokale rechtbanken: Monballyu J., *Six centuries of Criminal Law. History of Criminal Law in the Southern Netherlands and Belgium, 1400-2000* (Leiden 2014) 411–428.

6 FeA, V 111, *Getuigenis van Cecilia Blackaert*, 16 augustus 1775.

7 Enkele voorbeelden FeA, V 108, *Getuigenis van Anna Leemans*, 12 juni 1772; FeA, V 114, *Getuigenis Joannes Correwijn*, 28 juni 1779; FeA, V 122, *Getuigenis van Dorothea Librechts*, 10 Juli 1789. Vergelijkbare schattingen bestaan voor laat achttiende-eeuws London, Parijs en andere Europese steden: Voth H.J., *Time and work in England during the Industrial Revolution* (London 2012) 139–140, Koslowsky, *Evening's Empire*, 6.

8 Bijvoorbeeld: FeA, V 105, *Getuigenis van Gismarius van Heyst*, 3 Februari 1758; FeA, V 115, *Getuigenis van Matheus Siccoth*, 1 Mei 1781. Voor vergelijkbare cijfers: Koslowsky, *Evening's Empire*, 6.

9 Voth, *Time and Work*, 140.

Felixarchief Antwerpen, V 122, *Ondervraging van Petrus de Bock* (17 juli 1789). In de zomer van 1789 werd Petrus ondervraagd door de rechters van de Vierschaar als getuige in een zaak van volksoproer. Na nog een biertje gedronken te hebben in herberg de Olifant was Bock om half tien huiswaarts gegaan om in bed te kruipen.

een uurtje minder in de zomer dan in de winter.¹⁰ Dat was ook in Antwerpen het geval: de *examinatieën* en *informatieën* wijzen immers op soortgelijke seizoensgebonden variaties. Gemiddeld schommelde de slaapduur immers tussen 6:45 uur in de zomer- en 7:45 uur in de wintermaanden. Dat was

10 Yetish, 'Natural Sleep', 2863.

niet zozeer te wijten aan een variabele bedtijd. 's Winters kroop men weliswaar een stukje vroeger onder de wol dan 's zomers, maar de verschillen waren allesbehalve hemelsbreed (zie tabel 1). Dat was wel het geval bij het ontwaken: het leeuwendeel van de stad bleek in de zomer al wakker omstreeks vijf uur in de ochtend, terwijl dat in de winter eerder zes uur was. Dat patroon was trouwens niet uniek voor Antwerpen: seizoensmatige variaties werden ook al voor andere premoderne steden geattesteerd.¹¹ Uit de cijfers blijkt wel duidelijk dat het dagelijkse ritme veel minder bepaald werd door de zonnecyclus dan we op het eerste zicht zouden vermoeden. Mensen bleven hartje zomer ook na zonsondergang nog een tweetal uur wakker, terwijl ze in het putje van de winter meer dan acht uur van hun

11 Voth, *Time and Work*, 140.

Uit de cijfers blijkt wel duidelijk dat het dagelijkse ritme veel minder bepaald werd door de zonnecyclus dan we op het eerste zicht zouden vermoeden

actieve tijd doorbrachten in duisternis. Met de winterwende – op de kortste dag van het jaar – ontwaakte men ruim twee uur voor zonsopgang en sliep men pas meer dan zes uur na zonsondergang in. Dat betekende dat er flink wat verlichting nodig was. Onderzoek op basis van boedelinventarissen wijst dan ook uit dat artificieel licht – ook voor de verspreiding van gas en elektriciteit in de negentiende eeuw – al ruim voorhanden was.¹² Kandelaars, olielampen, lantaarns en andere items doken dan ook in bijna alle lagen van de samenleving op. Uiteraard waren sommige gezinnen te arm om hun eigen kaarsen, olie of brandhout te kopen, maar die konden dan meestal wel terecht in een lokale herberg, jeneverbar of koffiehuis waar licht – en eventueel een haardvuur – brandde.¹³

12 Dat staat in ieder geval haaks op de klassieke bewering dat het vroegmoderne leven zowat tot stilstand kwam tussen zonsondergang en zonsopgang door gebrek aan artificieel licht. Lees bijvoorbeeld: Cabantous, *Histoire de la Nuit*, 95.

13 Gegevens ontleend aan lezing: Saelens W., 'The spatial organisation of home heating and lighting in eighteenth-century Ghent and Leiden', *Energy in the early modern home*. Internationale Workshop (Antwerpen 2019).

Tabel 1: Seizoensverschillen in slaapvolume in Antwerpen (1585–1790) (n = 167)

	GEMIDDELDE		MEDIAAN			ZONNEWENDE	
	Zomer	Winter	Zomer	Winter		Zomer	Winter
Ontwaken	5:39	6:26	5:15	6:00	Zonsopkomst	3:18	7:44
Inslapen	22:26	22:08	22:30	22:15	Zonsondergang	20:06	15:36
Slaapvolume	7:13	8:18	6:45	7:45	Uren in het duister	2:24	8:23

Flakkerende kaarsen, olielampen en lantaarns waren – in vergelijking met de hoge wattage van negentiende-eeuwse verlichting – weinig efficiënt, maar toch zetten ze een langzaam proces in werking dat door de Amerikaanse historicus Craig Koslofsky als *nocturnalization* [vernachtelijking] werd omschreven. Werk, huishoudelijke klussen, ontspanning en tal van andere activiteiten die vanouds bij daglicht plaats vonden, kwamen sinds de zestiende eeuw alsmaar meer in een schemerzone terecht. Langzaam maar zeker verloor de nacht terrein. 'Nocturnalisatie' bereikte in de achttiende

eeuw een hoogtepunt. Koffiehuizen, herbergen en balzalen zaten tot in de late uurtjes tjokvol, terwijl sluitingsuren opgerekt of afgeschaft werden. Tegelijk werden de regels rond nachtwerk minder streng opgevolgd.¹⁴ Dat proces wordt meestal in verband gebracht met de verspreiding van publieke verlichting in de achttiende eeuw. Lantaarns en *réverbères* doken eerst in de straten van London, Parijs en Amsterdam op om even later ook de kleinere, provinciale steden te veroveren. Daardoor waren mensen in staat om zelfs de donkerste uren van de nacht te koloniseren.¹⁵ Antwerpen bleek echter een uitzondering. Discussies over de invoering van straatlantaarns doken immers pas in de late achttiende eeuw in de lokale *brede raad* op.¹⁶ Maar ook zonder *réverbères* schakelde de 'nocturnalisatie' ook in de Scheldestad een versnelling hoger, wat gezien de brede verspreiding van kaarsen, olielampen en kandelaars in privéwoningen niet zo'n wonder was. Wel opmerkelijk is dat die 'vernachtelijking' weinig of geen invloed had op klassieke slaappatroon. Laatachttiende-eeuwse sinjoren sliepen nauwelijks een uur of zeven per dag, wat geen grammetje minder, maar eigenlijk een onsje meer was dan in het midden van de eeuw.¹⁷ Daarmee staan de Antwerpse resultaten haaks op Ekirch's bewering dat onze vroegmoderne voorouders een stuk langer sliepen dan wij.¹⁸ Nochtans wijst antropologisch onderzoek uit dat die korte slaapduur wel eens de standaardmodus van ons natuurlijke, biologische ritme zou kunnen zijn. Jagers-verzamelaars slapen immers ook zelden of nooit meer dan zeven uur per etmaal.¹⁹ Kortom, in de achttiende eeuw was er weinig of geen evolutie te bespeuren in slaapvolume. Maar hoe zat het met de kwaliteit van die slaap?

Slaapkwaliteit

In 1787 werd Susanna van Celst verhoord in een zaak van vandalisme. Op de bewuste dag was ze samen met haar man om half tien naar bed gegaan. Hoewel er nog wat straatlawaai was, dommelde het echtpaar al snel in. Klokslag één uur schrok Susanna echter wakker toen haar vensterglazen vernield werden.²⁰ Haar getuigenis is niet alleen illustratief voor het tijdsbesef van vroegmoderne Antwerpenaren – in de achttiende eeuw nog vooral afgestemd op kerkklokken en andere publieke uurwerken, ondanks het toenemende belang van zakhorloges, pendules en andere private klokken²¹ – maar is ook veelzeggend voor het slaappatroon. Getuigen verklaarden in de rechtbank vaak hoe ze bruusk ontwaakt waren in het midden van de nacht door rumoer op straat, het bonzen op de deur of een schreeuw om hulp. Sluimeraars werden ook ruw uit hun dromen weggerukt door familieleden, burens of – minder frequent – wildvreemden, door blaffende honden, gakkende ganzen of andere dieren (grafiek 1). Daarentegen zijn verklaringen van getuigen die op een natuurlijke wijze ontwaakten in het diepst van de nacht op één hand te tellen (nauwelijks 3 procent). Nicolaes Janssens beweerde bijvoorbeeld in 1728 dat hij omstreeks middernacht was wakker geworden. Omdat hij zich koortsig voelde, strompelde Nicolaes naar een pomp in de buurt om een slok te nemen. Een van de burens werd echter wakker van het rumoer en schreeuwde woedend: 'wat manniere dit was, dat men niet slaepen can.' Na wat scheldwoorden heen en weer, vielen er rake klappen en moest Janssens uiteindelijk zijn biezen nemen met een kapotte kroes.²²

Uiteraard laten gerechtelijke dossiers slechts een stukje van de werkelijkheid zien, al was het maar omdat de kans dat getuigen naar externe oorzaken verwezen die hun slaap verstoord hadden oneindig veel groter was dan dat ze een natuurlijke oorzaak vermeldden. Toch is het ontbreken van die laatste opvallend. Dat lijkt immers te suggereren dat mensen – in tegenstel-

14 Koslofsky, *Evening's Empire*, 129–155.

15 Koslofsky, *Evening's Empire*, 130–136; McMahon D., 'Illuminating the Enlightenment: public lighting practices in the siècle des Lumières', *Past and Present*, 240 (2018) 119–159.

16 FeA, PK 2165, *Minuten van de Breede Raad* (5, 6, 10, 15 September 1787)

17 In de praktijk leek het slaapvolume eerder toe te nemen van een mediaan van 6:45 voor 1750 naar 7:30 tussen 1776–'90.

18 Ekirch, 'The Modernization', 167.

19 Yetish e.a., 'Natural Sleep', 2863; Nunn, Samson & Krystal, 'Shining evolutionary light', 233.

20 FeA, V 120, *Getuigenis van Susanna Van Celst*, 24 juli 1787.

21 Blondé B. & Verhoeven G., 'Against the clock: time awareness in early modern Antwerp, 1585–1789', *Continuity & Change*, 28 (2013) 213–244; Verhoeven G., 'Omtrent het quart na den sessen. Het tijdsbewustzijn van de getuigen voor de Antwerpse Vierschaer (1585–1789)', in: Deceulaer H., Dubois S. & Puccio L. (red.), *Het pleit is in den zak. Procesdossiers uit het ancien regime en hun perspectief voor historisch onderzoek* (Brussel 2014) 197–208.

22 FeA, V 91, *Getuigenis van Nicolaes Janssen*, 25 januari 1728.

Anoniem, *De slapende boer van Stolwijk* (1707). [Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-83.279] Volgens de overlevering zou Dirk Klaasz. de Bakker, een Nederlandse boer, bijna een half jaar lang geslapen hebben. Op 29 juni 1706 dutte hij in en ontwaakte pas op 11 januari 1707. Op de prent zijn de artsen en bezoekers te zien die het wonder kwamen gadeslaan.

ling tot Ekirch's beweringen – niet systematisch ontwaakten tijdens de nacht. Bovendien sliepen de meeste getuigen als ze dan toch gewekt werden vrijwel meteen weer in. Illustratief is de verklaring van Hieronymus Vanlerus die in 1789 in een zaak van inbraak getuigde. Vanlerus expliqueerde hoe hij in de bewuste nacht met een schok wakker was geworden rond twee uur toen bereden dragonders door de straat jakkerden. Na een snelle blik door het raam, blies Vanlerus zijn kaars weer uit en kroop terug onder de wol.²³ Dat lijkt een ongeschreven regel. Kennelijk was het leeuwendeel van de getuigen maar enkele tellen wakker voor ze weer in bed rolden.²⁴ Eigenlijk zijn er nauwelijks aanwijzingen dat Antwerpenaren die in het holst

23 FeA, V 122, *Getuigenis van Hieronymus Vanlerus*, 16 augustus 1789.

24 Voorbeelden zijn legio: FeA, V 103, *Getuigenis van Anna Devil*, 17 december 1752; FeA, V 112, *Getuigenis van Joannes-Baptista Colpjin*, 30 november 1777; FeA, V 112, *Getuigenis van Jacobus Sperré* (16 november 1777).

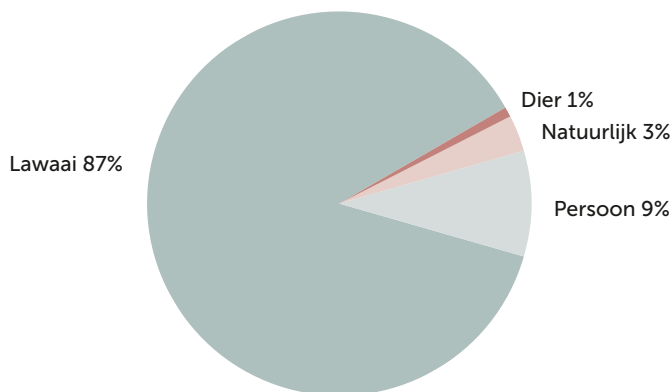
van de nacht wakker werden een ommetje maakten, met de buren kouten, een pijpje rookten, een klusje klaarden of om het even welke andere activiteit verrichtten.²⁵ Tussen één en vijf in de morgen viel het leven nagenoeg stil in een vroegmoderne stad.²⁶

Eigenlijk zijn er nauwelijks aanwijzingen dat Antwerpenaren die in het holst van de nacht wakker werden een ommetje maakten, met de buren kouten, een pijpje rookten, een klusje klaarden of om het even welke andere activiteit verrichtten

25 Ekirch, 'The Modernization', 151–152; Ekirch, 'Sleep we have lost', 364–371.

26 G. Verhoeven, 'Time before Modernity? Everyday time-use in early modern Antwerp (1585–1795)', *Journal of Historical Sociology* [In beraad].

Grafiek 1 – Oorzaken van middernachtelijk ontwaken in Antwerpen (1750–'95) (n = 86)

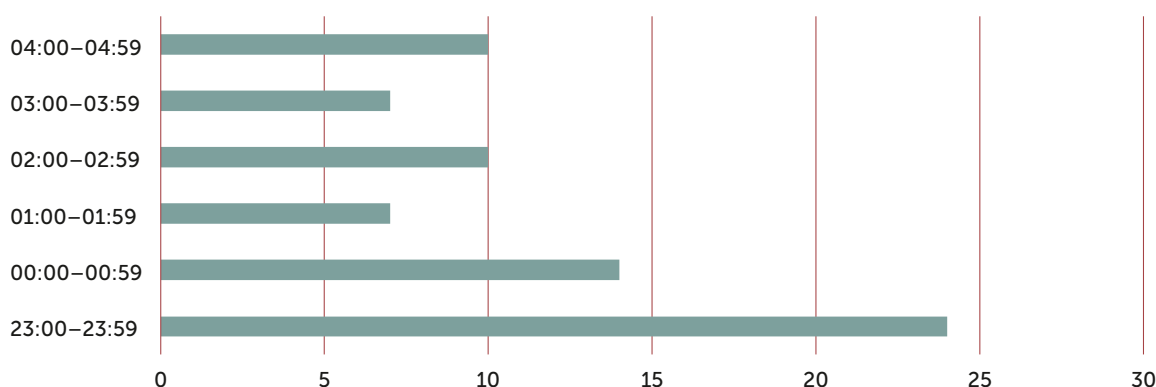
Kortom, het bewijsmateriaal voor Ekirch's onderbroken, tweefasige slaap blijft mager. Mensen leken ook voor de industriële revolutie al in één ruk door te slapen. Drie elementen lijken dat nog verder te bevestigen. Eerst en vooral werden de concepten 'eerste' en 'tweede slaap' nooit of te nimmer vermeld in de *examinatieën en informatieën*, wat doet vermoeden dat ze ook in het dagelijkse taalgebruik zelden of nooit gebezigd werden.²⁷ Ten tweede lijkt de (relatief) korte slaapduur haast onverenigbaar met één of twee uur waakzaamheid in het midden van de nacht. Dat zou immers betekenen dat Antwerpenaren nauwelijks zes à zeven uren sliepen in de winter, terwijl dat in de zomer nog minder was. Met vijf à zes uur slaap per nacht zakt het vroegmoderne slaapvolume dan ver onder het biologische minimum.²⁸ Ten derde zijn de verwijzingen naar nachtelijk ontwaken verspreid over de hele nacht, terwijl men op basis van Ekirch's hypothese

27 FeA, V 109, *Getuigenis van Cornelius Kuykens*, 1 oktober 1772; FeA, V 109, *Getuigenis van Elisabeth Melis*, 9 Oktober 1772; FeA, V 120, *Getuigenis van Anna Lambrechts*, 27 juli 1787.

28 Yetish, 'Natural Sleep', 2863; Nunn, Samson & Krystal, 'Shining evolutionary light', 233.

een piek tussen één en twee uur 's nachts zou verwachten. Na een uur of drie ontwaakte men immers uit de 'eerste slaap'.²⁹ In realiteit was de kans op ontwaken dan net het laagst, terwijl het hoogtepunt zich eerder situeerde net na het inslapen (tussen 23:00 en 01:00 uur) of net voor het ontwaken (om 4:00 's ochtends). Dat komt mooi overeen met onze biologische ritmes van lichte, gemiddelde en diepe slaap. Net zoals wij ontwaakten achttiende-eeuwse mensen redelijk snel in de schemerzone tussen waken en slapen, maar ervoeren ze diepe slaap in de rest van de nacht.

Grafiek 2: Verwijzingen naar tijdstip van nachtelijk ontwaken in Antwerpen (1750–'95) (n = 72)

De Antwerpse gegevens staan dus haaks op Ekirch's hypothese. Waarom die anomalie? Hoe verklaren we dat de *examinatieën en informatieën* een totaal ander beeld opleveren? Daarbij kunnen een drietal scenario's worden uitgezet. Eerst en vooral kan de spagaat misschien verklaard worden aan de hand van culturele verschillen: Britse slaappatronen waren mogelijk fundamenteel anders dan die op het continent. Dat lijkt echter weinig waarschijnlijk, omdat net Ekirch er de nadruk op legt dat sporen van tweefasige slaap niet alleen opduiken in Engelse bronnen, maar ook in Franse, Duitse en Italiaanse.³⁰ Mogelijk – en dat is de tweede hypothese – moeten we het model van een negentiende-eeuwse genese van moderne slaap een hele poos – en misschien zelfs enkele eeuwen – 'terugspoelen' in de tijd. Immers, alle factoren die Ekirch belangrijk acht voor het verdwijnen van het premoderne slaappatroon waren al ruim voorhanden in de achttiende eeuw. Verlichting was nog niet aanwezig in de hoge wattage van de negentiende eeuw, maar kandelaars, olielampjes en lantaarns waren al wijdverspreid.³¹ Tijdsbewustzijn – een tweede ontregelende factor – was allerminst een uitvinding van de negentiende eeuw. Door een massa pendules, zakhorloges en staande klokken, maar ook door kerkklokken en andere publieke uurwerken was het tijdsbesef al flink aangescherpt voor de industriële revolutie.³² Tenslotte was slaaptেকort niet louter een kenmerk van moderne slaappatronen, maar maakte het ook deel uit van de slaaphabitus in de vroegmoderne tijd. Tezamen zou die mix kunnen verklaren waarom het tweefasig sluimeren al in de achttiende eeuw verdwenen was. Misschien was het eerder een restant uit de middeleeuwen of de renaissance.

Maar er kan ook nog een derde hypothese geformuleerd worden. Nieuw onderzoek bij de Hazda, San, Tsimane en andere jagers-verzamelaars culturen heeft uitgewezen dat mensen in premoderne samenlevingen zelden of nooit ontwaken in het holst van de nacht. Middernachtelijke

29 Ekirch, 'The modernization', 125; Ekirch, 364–366.

30 Ekirch, 'The Modernization', 158.

31 Meer achtergrond: Koslofsky, *Evening's Empire*, 4–5; Roche D., *A History of Everyday Things. The Birth of Consumption in France, 1600–1800* (Cambridge 2000) 110–130; Sarti R., *Europe at Home. Family and Material Culture, 1500–1800* (New Haven 2002) 116–117.

32 Glennie P. & Thrift N., *Shaping the Day. A History of Timekeeping in England and Wales, 1300–1800* (Oxford 2009); Sauter M.J., 'Clockwatchers and Stargazers: Time Discipline in Early Modern Berlin', *American Historical Review*, 112 (2007) 685–709; Murphy A., 'Clock-watching: work and working time at the late eighteenth-century Bank of England', *Past & Present*, 263 (2017) 99–132. Meer over Antwerpen: Blondé & Verhoeven, 'Against the clock', 213–244; Verhoeven G., 'Fashionably Late? Time, work, and the industrious revolution in early modern Antwerp (1585–1790)', *Economic History Review* [Geaccepteerd en in druk voor 2020]

R. Vinkeles, *Man met een slaapmuts zit naast zijn bed bij de haard* (1785) [Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-65.994]. Bij gebrek aan degelijke isolatie en verwarming in huis was een slaapmuts een noodzakelijk attribuut in de vroegmoderne tijd. In de loop van de achttiende eeuw doken kachels, haarden en komfoortjes echter steeds vaker in huis op.

insomnia of slapeloosheid is er ook eerder uitzonderlijk. Dat lijkt te suggereren dat een ononderbroken – eenfasig – slaappatroon tot onze biologische standaardmodus behoort, terwijl tweefasig sluimeren de uitzondering op de regel is.³³ Dat werpt uiteraard een hele nieuwe reeks aan vragen op. Waren Ekirch's sporen misschien niet representatief voor de hele samenleving? Of waren ze eerder een kenmerk voor een kleine subgroep? Om die vragen te beantwoorden, moeten we nader inzoomen op sociale verschillen in slaappatronen. Hoe beïnvloedde klasse, gender of leeftijd het slaapvolume en de slaapkwaliteit?

Slaapregimes

Petronella Camp ontwaakte rond half zes op een winterdag in 1758, toen iemand op haar deur hamerde. 'Wie magher soo vroeg comen cloppen', mopperde ze tegen haar man, maar uiteindelijk glipte ze toch uit bed om poolshoogte te nemen. Omdat het een van de vaste klanten bleek, opende ze haar herberg en zette ze een kopje thee. Intussen draaide haar man zich nog eens om.³⁴ Hoewel partners soms ook samen uit bed wipten, zijn er talloze andere voorbeelden waarbij vrouwen iets vroeger op waren dan hun man om water bij de pomp te halen, de kinderen aan te kleden, ontbijt te

33 Yetish, 'Natural Sleep', 2864–2867; Nunn, Samson & Krystal, 'Shining evolutionary light', 230.

34 FeA, V 105, *Getuigenis van Petronella Camp*, 3 februari 1758.

maken, naar de vroegmis te gaan en tal van andere activiteiten te verrichten, terwijl manlief nog wat verder sluimerde.³⁵ Cijfers bevestigen die trend. Vrouwen waren tot een half uur eerder wakker – of tenminste uit bed – dan mannen (zie tabel 2). Daarentegen varieerde hun bedtijd nauwelijks. Mannen en vrouwen gingen haast tegelijk onder de wol rond 21:30 uur.³⁶ Uit een gedetailleerde analyse van arbeid in Antwerpen weten we dat de productieve tijd – de som van loonarbeid en huishoudelijke klusjes – van vrouwen veel hoger lag dan die van mannen. Terwijl die laatsten ongeveer 40 procent van hun dagelijks tijdsbudget besteedden aan arbeid, was dat voor de eerste bijna 48 procent.³⁷ Mogelijk beknibbelden vrouwen op slaap om voldoende vrije tijd over te houden.³⁸ Toch lijkt het onwaarschijnlijk dat dit relatief kleine genderverschil ook uiteenlopende slaappatronen herbergt. Vermoedelijk loopt het spoor naar een tweefasig slaappatroon dan ook elders.

Tabel 2: Slaap en gender in Antwerpen (1585–1790) (n = 174)

	GEMIDDELDE		MEDIAAN	
	Man	Vrouw	Man	Vrouw
Ontwaken	6:12	5:51	6:00	5:30
Inslapen	22:31	22:35	22:30	22:30
Slaapvolume	7:41	7:16	7:30	7:00

Slaap varieert ook met leeftijd. Om verschillen aan het licht te brengen, werd het staal in drie categorieën getrancheerd: jeugd (leeftijd <30), volwassen (tussen 30 en 50 jaar) en bejaard (leeftijd > 50).³⁹ Met een slaapvolume van minder dan zeven uur pitten ouderen het kortst (zie tabel 3). Niet dat ze echt vroeger op stok gingen, maar ze waren wel een stuk vroeger uit de veren dan hun jongere stadsgenoten. Uiteraard blijft het koffiedik kijken waarom die oudjes minder sliepen, al weten we uit de wetenschappelijke literatuur dat onze biologische klok langzaam maar zeker ontregeld raakt met het ouder worden. Ouderen sukkelen dan ook vaak met slaapproblemen zoals insomnia.⁴⁰ Korte slaapjes overdag waren ook typisch voor ouderen.⁴¹ Tukjes en hazenslaapjes kwamen op elk moment van de dag voor, maar doken – in tegenstelling tot wat Ekirch beweerde – zelden of nooit op in de verklaringen van jongeren en volwassenen. Dutton was dus eerder uitzondering dan regel.⁴² Tieneren en twintigers sliepen tot anderhalf uur langer dan hun ouders en grootouders. Niet alleen ontwaakten ze flink wat later, maar ze sliepen – verrassend genoeg – ook een ietsje-pietsje eerder in. Naar de oorzaak hebben we ook in dit geval het raden. Kinderen moesten ook in de vroegmoderne periode eerder naar bed. Illustratief is de zaak van de vijftienjarige Catharina Nollet die in 1776 als kroongetuige opgeroepen werd in een zedenzaak. Aan de rechters vertelde ze hoe haar stiefvader haar rond negen uur naar bed gestuurd had. Hoewel hij aan zijn vrouw zei dat hij nog even uit ging, betrapte die hem even later in Nollet's kamer, waar hij weinig goeds van zin was.⁴³

Toch kan een vroege bedtijd niet verklaren waarom ook jongvolwassenen – ergens tussen de achttien en de dertig – aanzienlijk meer sliepen. Misschien hing hun royale slaapduur samen met hun levensfase: zonder de lusten en lasten van een groot gezin, inclusief een eindeloze lijst huishoudelijke klusjes, konden jongeren zich allicht wat extra slaap veroorloven.⁴⁴ Dat lijkt alvast een ideale voedingsbodem voor een tweefasig slaappatroon.

35 Enkele voorbeelden FeA, V 105, *Getuigenis van Gismarius Heyst*, 3 februari 1756; FeA, V 115, *Getuigenis van Matheus Siccoth*, 1 mei 1781.

36 Voth, *Time and Work*, 149–153.

37 Verhoeven, 'Time before Modernity' [In druk voor 2020]; Verhoeven, 'Fashionable Late?', [in beraad]

38 Wajcman J., 'Life in the Fast Lane? Towards a sociology of technology and time', *The British Journal of Sociology*, 59 (2008) 64–65.

39 Door het relatief kleine sample zijn ook de subgroepen klein: jongeren (35 observaties); volwassen (108), ouderen (19)

40 Nunn, Samson & Krystal, 'Shining evolutionary light', 233–234.

41 FeA, V 85, *Getuigenis van Maeijken Hermans*, 21 juli 1601.

42 Ekirch, 'Sleep we have lost', 362–363. Meer over dutton: Nunn, Samson & Krystal, 'Shining evolutionary light', 229–230; Yetish, 'Natural Sleep', 2863–2864.

43 FeA, V 112, *Getuigenis van Catharina Nollet*, 15 november 1776. Meer voorbeelden: FeA, V 95, *Getuigenis van Peter de Backer*, 28 augustus 1734; FeA, V 114, *Getuigenis van Maria van Halften*, 25 maart 1779.

44 Over de relatie tussen arbeid en levensfase. Horrell S., Humphries J. & Weisdorf J., 'Working for a Living? Women and Children's Labour Inputs in England, 1260–1850' *Oxford Economic and Social History Working Paper*:rs, 172 (2019) 24–25.

B. de Bakker, *Kinderen in nachtkleding* (1789) [Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-1935-357]. Net als vandaag de dag hadden vroegmoderne kinderen een ander slaappatroon.

Tabel 3: Slaap en leeftijd in Antwerpen (1585–1790) (n = 162)

	GEMIDDELDE			MEDIAAN		
	Jeugd	Volwassen	Bejaard	Jeugd	Volwassen	Bejaard
Ontwaken	6:46	5:41	6:16	6:30	5:45	5:22
Inslapen	22:09	22:18	22:40	22:07	22:30	22:30
Slaapvolume	8:36	7:22	7:36	8:22	7:15	6:52

Tenslotte werd slaap ook door klasse bepaald. Om verschillen op het spoor te komen, werd het staal in drie categorieën opgedeeld met beroep als ijkmaat: lagere groepen (ongeschoolde arbeiders, dienstboden, soldaten), middengroepen ('ambachtsmeesters' ofwel 'ambachtslui' en kleinhandelaars), elite (kooplui, vrije beroepen, clerus, enzovoort).⁴⁵ Uiteraard is beroep geen waterdicht criterium voor klasse, maar het kan alvast een eerste impressie geven. Nachtuilen en vroege vogels nestelden vooral in de lagere klasse van de Antwerpse samenleving. Losse arbeiders, bedienden en andere werklui waren dan ook vaak erg vroeg uit de veren, terwijl ze ook nog eens laat op stok gingen. Lange werkdagen resulteerden in een slaapvolume van nauwelijks zeven uur per nacht (tabel 4). Meiden en knechten waren vaak al vroeg op om vloeren te schrobben, tafels te deken, haarden aan te maken, brood te bakken en talloze andere klusjes te klaren voor hun meester ontwaakte.⁴⁶

45 We hebben relatief grote subsamples voor de middenklasse (67 observaties) en lagere klasse (55), maar veel minder betrouwbare cijfers voor elites (17)

46 FeA, V 106, *Getuigenis van Joanna Dewever*, 2 april 1764. Andere voorbeelden: FeA, V 104, *Getuigenis van Francis Thoen*, 29 december 1752; FeA V 116, *Getuigenis van Maria Knapen*, 4 oktober 1782.

Lange avonden waren eveneens de norm omdat het dienstpersoneel ten allen tijde paraat moest staan om de meester te vergezellen, een laatste boodschap te doen, het bed op te schudden, het komfoortje bij te vullen en zo meer.⁴⁷ Antwerpse elites sluimerden een stuk langer. Kooplieden, renteniers en leden van de vrije beroepen sliepen tot anderhalf uur langer dan de lagere klasse. Dat was niet zozeer het resultaat van een vroege bedtijd, maar eerder het gevolg van laat opstaan. Kenmerkend was Gismarius Heyst, een

47 FeA, V 111, *Getuigenis van Anna Vermergen*, 16 augustus 1775; FeA, V 123, *Getuigenis van Franciscus Wollendries*, 4 februari 1782.

Kooplieden, renteniers en leden van de vrije beroepen sliepen tot anderhalf uur langer dan de lagere klasse

advocaat die in 1758 getuigde over een inbraak in zijn huis. Op de ochtend in kwestie was Heyst abrupt gewekt om acht uur door zijn dochter en schoonzoon, toen bleek dat er voor duizenden guldens ontvreemd was uit het bureau.⁴⁸ Niettegenstaande de nocturnalisatie bleven Antwerpse elites zelden of nooit later dan elf uur op.⁴⁹ Met een uiterst royaal slaapvolume van acht tot negen uur per dag vormde die toplaag de ideale habitat voor een tweefasig slaappatroon.

48 FeA, V 105, *Getuigenis van Gismarius Heyst*, 3 februari 1758.

49 Aangezien beroep niet altijd vermeld werd, zijn de subsamples niet bijzonder groot: Lagere klasse (55 observaties), Middenklasse (67), Elite (17)

Tabel 4: Slaap en klasse in Antwerpen (1585–1790) (n = 139)

	GEMIDDELDE			MEDIAAN		
	Elite	Midden	Lagere	Elite	Midden	Lagere
Ontwaken	7:15	6:08	5:31	7:00	5:45	5:30
Inslapen	22:11	22:23	22:45	22:22	22:15	22:45
Slaapvolume	9:03	7:45	6:46	8:37	7:30	6:45

Het slaappatroon van het kruim was nog in andere opzichten ongewoon. Terwijl de meeste stadsbewoners al voor dag en dauw uit de veren waren, sliepen die elitaire sluimeraars een flink deel van de dag weg. Dat patroon staat eigenlijk haaks op ons biologische ritme. Uit antropologisch onderzoek is gebleken dat mensen in premoderne samenlevingen meestal ruim voor zonsopgang wakker worden. Langslapers die pas enkele uren na zonsopkomst uit bed rollen, zijn een typisch kenmerk van (post-)industriële samenlevingen. Licht – en meer recent – warmte zijn daarbij geïdentificeerd als versturende factoren. Lange tijd hebben onderzoekers zich blindgestaard op het disruptieve effect van het aantal lumen, terwijl recent ook temperatuur in beeld is gekomen. De Hazda, San en Tsimane ontwaken immers wanneer de temperatuur het laagste punt bereikt net voor zonsopgang. Dat natuurlijke ritme werd met de opkomst van (centrale) verwarming in de negentiende eeuw voorgoed verstoord.⁵⁰ Misschien speelde eenzelfde effect in het vroegmoderne Antwerpen. Boedellijsten wijzen immers uit dat de technologie van licht en warmte een stuk ruimer verspreid was in de meer welgestelde dan in de armere huishoudens.⁵¹ Kachels, haarden en komfoortjes zouden dus al decennialang voor de industriële revolutie het slaapritme van rijke Antwerpenaren in de war kunnen gestuurd hebben.

50 Yetish, 'Natural Sleep', 2864–2865.

51 Saelens, 'The Spatial Organisation'.

Conclusie

Een klassieke hypothese van Roger Ekirch wil dat ons natuurlijk slaappatroon in de negentiende eeuw ontwricht werd door een mix aan factoren. Traditionele sluimer – tweefasig, langdurig en met occasionele tukjes overdag – werd langzaam maar zeker verdreven door een modern patroon. Ekirch's theorie vond niet alleen brede weerklank onder historici, maar beïnvloedde ook artsen, sociologen, antropologen en andere slaapwetenschappers. Ondanks die bijval werd de hypothese zelden of nooit ten gronde getest, omdat het empirisch substraat – historisch onderzoek naar slaappatronen – eenvoudigweg ontbreekt. Uit deze eerste exploratie van de *informatieën en examinatieën* blijkt alvast dat er heel wat vragen kunnen gesteld worden bij Ekirch's beweringen. Eerst en vooral is er weinig of geen bewijs voor een bipolair slaappatroon. Mensen gebruikten in de rechtszaal zelden of nooit concepten als 'eerste' en 'tweede slaap'. Bovendien beweerde slechts een kleine minderheid aan getuigen dat ze op een natuurlijke wijze waren ontwaakt in het holst van de nacht; eerder werden ze uit hun diepe slaap gehaald door straatlawaaï, blaffende honden en andere calamiteiten. Eens wakker rolden de meeste getuigen vrijwel meteen terug in bed zonder eerst een praatje te slaan met de burens, een pijpje te roken, huishoudelijke klusjes te klaren of om het even welke andere activiteit te verrichten. Het slaapvolume was ook relatief kort. Met zes à zeven uur slaap per nacht was er eenvoudigweg weinig of geen ruimte voor een tweefasig patroon. Tukjes, dutjes en hazenslaapjes overdag waren eveneens uitzonderlijk.

J. Luyken, *Vrouw haalt een bed af* (1711) [Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-45.640]. In de loop van de achttiende eeuw werd er steeds meer aandacht besteed aan de materiële cultuur van slapen, waarbij een berg lakens, kussens, spreien, matrassen en ander gerei onontbeerlijk werd.

Lang voor de industriële revolutie leken Antwerpenaren dus al op een moderne wijze te slapen – lees relatief kort en ononderbroken – wat niet zo verrassend is, omdat alle elementen, die volgens Ekirch voor verandering zorgden, al aanwezig waren. Verlichting – hoewel in de lage wattage van kaarsen en olielampen – was al wijdverspreid, terwijl tijdsbewustzijn snel veld won dankzij de verspreiding van klokken en zakhorloges. Dat betekent dat Ekirch's hypothese een aantal decennia of zelfs eeuwen 'teruggespoeld' moet worden, waarbij de overgang van premoderne (tweefasige) naar moderne (éénfasige) slaappatronen eerder in de middeleeuwen of renaissance dan in de negentiende eeuw zou moeten gesitueerd worden. Nieuw onderzoek kan dat spoor aftoetsen. Nochtans zaait recent antropologisch onderzoek ook twijfel bij die hypothese. Op een paar kleine afwijkingen na zijn vroegmoderne slaappatronen immers een doorslagge van het patroon dat ook in jagers-verzamelaarsculturen wordt aangetroffen. Klassieke ingrediënten – (relatief) korte slaapduur, monofasig, weinig of geen hazenslaapjes – komen ook terug in het slaappatroon van de Hazda, San en Tsimani, wat erop lijkt te wijzen dat dit de standaardmodus is van menselijke slaap. Bovendien laten de Antwerpse gegevens enkele seizoenschommelingen in slaap zien, die deel uitmaakten van ons natuurlijk ritme. Kennelijk was Ekirch's slaappatroon eerder een uitzondering – typisch voor jonge of welgestelde sluimeraars (of beide) – dan de regel in het vroegmoderne Antwerpen.

Biografie

Gerrit Verhoeven is als cultuurhistoricus verbonden aan de Universiteit Antwerpen. Tijdsbesteding is één van zijn favoriete onderzoeksthema's. Door middel van juridische bronnen speurt hij naar langetermijnevoluties in de ritmes van het dagelijkse leven – de balans tussen werk, huishoudelijke klusjes, vrije tijd, slaap en andere dimensies – tussen de late zestiende en de vroege twintigste eeuw. Daarnaast publiceert hij ook regelmatig over de geschiedenis van reizen en toerisme. In 2015 verscheen van hem bij Brill: *Europe within reach. Netherlandish travellers on the Grand Tour and beyond (1585-1750)*.

De materiële cultuur van de nacht

Huishoudelijke verlichting in de achttiende eeuw

Wout Saelens

Inleiding

Op 19 augustus 1780 bezocht de Leidse notaris Jan van den Broeck samen met twee getuigen het huis van de metselaar Hermanus van Duuren die enkele maanden voordien was gestorven.¹ Omdat Hermanus een minderjarig kind had achtergelaten, was de notaris belast met het opmaken van een boedelinventaris, een opsomming van alle roerende goederen die in het sterfhuis werden aangetroffen. Op die manier kon de verdeling van de inboedel over de erfgenamen in goede banen worden geleid. Aangekomen in de keuken, troffen de notaris en zijn twee getuigen een 'rooster', 'haartschut', 'tang', 'ketting' en ander haardgerief aan. De keukenhaard had duidelijk een grote aantrekkingskracht op het dagelijkse leven van dit huishouden in het achttiende-eeuwse Leiden. Het vele tafelgerei, het koffie- en theeservies, de bedstede, de lessenaar en de tafel en stoelen suggereren dat hier niet enkel werd gekookt en geleeft, maar dat er ook ruimte genoeg was voor vrijetijdsbesteding. Men kon zich rond de haard verzamelen om gezellig te eten, te drinken, te lezen of te slapen. De haard gaf warmte en licht en voorzag huiselijke inwoners dus in de kans om zich na het donker te vermaken. Het gezin van Hermanus van Duuren vertrouwde daarbij niet alleen op het licht van de haard. De blikken lamp, de twee koperen kandelaars en de blikken blaker zorgden voor extra licht in de keuken. Met de snuiter die in de tinnenkast was opgeborgen, kon de kaarsenpit af en toe 'gesnuit' worden zodat ze minder zou walmen. Verder verstrooide een spiegelkje het licht in de kamer. In het achterhuis stonden nog enkele houten – en dus goedkopere – varianten van de kandelaar en blaker die gemakkelijker doorheen het huis konden rondgedragen worden al naargelang waar licht nodig was.

1 Gemeentearchief Leiden (hierna: GAL), Oud Notarieel Archief, reeks CLXXXIV, Archief van notaris Jan [Frederiksz.] van den Broeck, 1760–1804, nr. 2424.

Tegen het einde van de achttiende eeuw hadden 'gewone' (of toch gemiddelde) huishoudens als dat van Hermanus in vergelijking met een eeuw daarvoor een rijkere materiële cultuur aan verlichting ter beschikking. Kaarsen en (olie)lampjes vulden steeds meer het haardvuur aan als bronnen van licht en maakten de inrichting van woonruimtes aanzienlijk comfortabeler. Deze technieken zouden weliswaar verbleken bij de grootschalige uitvindingen van de negentiende eeuw zoals de introductie van gas- en later elektrisch licht. Omwille van haar geringe technologische veranderingen hebben historici de vroegmoderne geschiedenis van verlichting inderdaad lang genegeerd.² Fernand Braudel deed in zijn *magnum opus* over de vroegmoderne economie en materiële cultuur verlichting in de pre-industriële periode alvast af als quasi onbestaande, behalve misschien als

Omwille van haar geringe technologische veranderingen hebben historici de vroegmoderne geschiedenis van verlichting inderdaad lang genegeerd

object van uiterlijk vertoon en praalzucht.³ Niettemin zou (artificiële) verlichting reeds in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw steeds belangrijker worden, zoals recenter onderzoek uitwijst.⁴ De toenemende verspreiding van kandelaars, blakers en spiegels over brede lagen van de samenleving in de vroegmoderne periode toont aan dat de geschiedenis van verlichting er niet uitsluitend één was van technologie, maar ook van nieuwe consumptiepraktijken die hun uitdrukking vonden in de materiële cultuur van het dagelijkse leven. En dat groeiende belang van licht paste volgens Craig Koslofsky binnen een breder proces van 'nocturnalisering', een culture transformatie waarbij mensen steeds meer geneigd waren duisternis van de nacht naar hun hand te zetten.⁵ Mensen werden zich er volgens hem steeds meer van bewust wat de nacht was en wat die kon betekenen. De nacht was niet langer het exclusieve terrein van de slaap, al of niet ingedeeld in een 'eerste' en 'tweede' slaap.⁶ Een 'nachtleven' ontstond dat na zonsondergang extra tijd vrijmaakte voor werk, ontspanning of sociabiliteit. De strijd tegen het donker werd daarom een steeds belangrijker drijfveer van vroegmoderne consumenten die meer en meer op zoek gingen naar comfort en plezier.⁷ Peter Earle bijvoorbeeld zag in de verspreiding van kaarsen en lampen – maar ook in de ondersteunende rol van spiegels en de meer algemene mode voor lichte kleuren in kledij en huiseijke decoratie – een nieuwe, meer comfortabele levensstijl en consumptie-cultuur gereflecteerd die de stedelijke middengroepen in achttiende-eeuws London geleidelijk aan uitbouwden.⁸

Het is in dit artikel mijn bedoeling om dieper in te gaan op de materiële cultuur van huishoudelijke verlichting in de vroegmoderne Nederlanden en in achttiende-eeuws Leiden en Gent in het bijzonder. Hoe hebben mensen in de late vroegmoderne tijd hun huizen verlicht en waarom wilden ze meer

2 Over de verspreiding van nieuwe huishoudelijke technologieën na de industriële revolutie is er inderdaad meer literatuur ter beschikking. Vaak wordt er binnen deze historiografie uitgegaan van een soort 'industrialisering' van de huishoudeconomie via de introductie van gaslicht, kachels en elektriciteit. Zie bijvoorbeeld: Wolfgang Schivelbusch, *Disenchanted Night: The Industrialization of Light in the Nineteenth Century* (Berkeley 1988); David E. Nye, *Consuming Power: A Social History of American Energies* (Cambridge 1998); Graeme Gooday, *Domesticating Electricity: Technology, Uncertainty and Gender, 1880-1914* (Londen 2008); Sean Patrick Adams, *Home Fires: How Americans Kept Warm During the 19th Century* (Baltimore 2014).

3 Fernand Braudel, *Beschaving, economie en kapitalisme: de structuur van het dagelijks leven* (Amsterdam 1987), 302.

4 Zie vooral: John E. Crowley, *The Invention of Comfort: Sensibilities and Design in Early Modern Britain and Early America* (Baltimore 2001).

5 Craig Koslofsky, *Evening's Empire: A History of the Night in Early Modern Europe* (Cambridge 2011).

6 Over de 'eerste' en 'tweede' slaap in de pre-industriële periode en het ontstaan van een modern, onafgebroken slaappatroon, zie: Roger Ekirch, *Nacht en ontij: de geschiedenis van de nacht in de voor-industriële tijd* (Amsterdam 2006).

7 Zie bijvoorbeeld: Annik Pardaillhé-Galabrun, *La naissance de l'intime: 3000 foyers parisiens, 17e-18e siècles* (Parijs 1988), 341–348; Daniel Roche, *Histoire des choses banales: naissance de la consommation dans les sociétés traditionnelles (17e-19e siècle)* (Parijs 1997), 122–138; Jan de Vries, *The Industrious Revolution: Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present* (Cambridge 2008), 128–129; Anton J. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl: een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19de eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost Brabant* (Wageningen 1989) 75–77.

8 Peter Earle, *The Making of the English Middle Class: Business, Society and Family Life in London, 1660-1730* (Londen 1989), 292–293.

licht in huis? Welke nieuwe mogelijkheden van (laatavond) sociabiliteit, intimiteit en andere huiselijke activiteiten bracht de verspreiding van licht met zich mee? Waar Koslofsky vooral ingaat op 'ideeën' over de nacht die hij terugvindt in de vroegmoderne literatuur en kunst, in dagboeken, brieven en andere egodocumenten, wil ik aan de hand van boedelinventarissen licht werpen op de 'materiële praktijk' van het omgaan met de nacht. Misschien nog meer dan in het publieke leven van salons, theaters en koffiehuisen speelde een proces van nocturnalisering zich ook af in de private sfeer van het huishouden, waar het groeiende gebruik van kandelaars, kaarsenpannetjes, olielampen, snuiters, ordinalen, enzovoort een gelijkaardige 'revolutie' teweeg heeft gebracht in de mogelijkheden van de nacht als nieuw decor voor consumptie, sociabiliteit en ontspanning. Het venster dat boedelinventarissen op het dagelijkse leven van contemporaine huishoudens werpen, doet vermoeden dat het nocturnaliseringsproces in de eeuw van de Verlichting ook gepaard ging met een veranderende materiële cultuur.

De boedelinventaris als bron

Boedelinventarissen (ook wel staten van goed genoemd) zijn lijsten van 'aardse' goederen. Ze konden voor diverse juridische en administratieve redenen worden aangelegd, maar komen meestal voor bij overlijdens met minderjarige kinderen. In de aanhef krijgen we informatie over de reden van opmaak, de naam van de boedellater met eventueel zijn of haar beroep en adres, de namen van zijn of haar dichtste erfgenamen, en andere informatie. Door de huisraad van een overleden persoon te inventariseren moesten boedelbeschrijvingen twisten rond de verdeling van de erfenis vermijden.⁹ Boedelinventarissen werden veelal opgemaakt door notarissen of ambtenaren van speciale weeskamers. In de late middeleeuwen ontstonden in vele steden weeskamers die zich ontfermden over alle minderjarige kinderen (tot 25 jaar) die minstens één ouder hadden verloren.¹⁰ De boedelbeschrijvingen die ze daarbij aanlegden, zijn echter veelal pas vanaf de zestiende eeuw of zeventiende eeuw beschikbaar. Vanaf dan zijn ze in de meeste stedelijke archieven terug te vinden tot de Franse tijd wanneer de weeskamers werden afgeschaft. Daarna werden boedelinventarissen soms opgelegd door vrederechters, maar zijn ze meestal terug te vinden in de archieven van notarissen die ze op aanvraag opmaakten.¹¹ In dit artikel maak ik gebruik van een selectie van boedelinventarissen uit Gent en Leiden tijdens de 'lange' achttiende eeuw, verdeeld over vier steekproefjaren: 1680, 1730, 1780 en 1830, met telkens een honderdtal boedels voor elke stad. De Leidse boedelinventarissen werden geput uit notarieel archief,¹² net zoals de Gentse boedels uit de eerste en laatste steekproef.¹³ De Gentse inventarissen uit 1730 en 1780 werden gehaald uit het archief van de schepensbank van Gedele die in Gent tijdens het ancien régime de taak van weeskamer opnam.¹⁴

Doordat de boedelinventaris de historicus als het ware meeneemt in de huizen van vroeger, is het een uiterst dankbare bron voor de reconstructie van het dagelijkse leven van mensen en hun spulletjes in het verleden. Het gebruik van boedelinventarissen als historische bron is echter niet zonder problemen. Ze geven met name niet altijd uitsluitend over het tijdstip waarop of de gelegenheid waarbij huishoudelijke goederen werden ingezet – of zelfs maar of die goederen überhaupt gebruikt werden. Boedelinventarissen zijn inderdaad slechts momentopnames van het leven van mensen. Hoewel ze vaak binnen de consumptiegeschiedenis worden gebruikt, geven ze eigenlijk slechts een indicatie van een *stock* aan goederen eerder dan een *flow*.¹⁵ Vaak valt het verbruik wel indirect af te leiden. Aan de hand van een

- 9 Literatuur over het gebruik van boedelinventarissen voor historisch onderzoek vindt men onder andere terug bij Anton J. Schuurman, 'Probate inventories: research issues, problems and results', in *Probate Inventories: A New Source for the Historical Study of Wealth, Material Culture and Agricultural Development*, ed. Ad van der Woude en Anton J. Schuurman (Wageningen 1980), 19–31; H. Van Koolbergen, 'Ontwikkelingen in het boedelinventarissenonderzoek', *Volkkundig bulletin* 13 (1987), 250–259; Frank Daelemans (red.), *Bronnen voor de geschiedenis van de materiële cultuur: staten van goed en testamenten* (Brussel 1988); Thera Wijsenbeek-Olthuis, 'Boedelinventarissen', *Broncommentaren* 2 (1995), 1–73; Giorgio Riello, 'Things Seen and Unseen'. The Material Culture of Early Modern Inventories and their Representation of Domestic Interiors', in *Early Modern Things: Objects and their Histories, 1500-1800*, ed. Paula Findlen (Oxon 2013), 125–150.
- 10 Over de voorgedij over de wezen en de stedelijke instellingen die zich erover ontfermden, zie: Philippe Godding, 'Le contrôle des tutelles par le magistrat urbain dans les Pays-Bas méridionaux', in *L'initiative publique des communes en Belgique* (Brussel 1984), 557–568.
- 11 Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl*, 41–43.
- 12 GAL, Oud Notarieel Archief, LV-CI, CXXI-CLX, CLXXIII-CLXXXVIII; GAL, Nieuw Notarieel Archief, III-XV.
- 13 Rijksarchief Gent (hierna: RAG), Oud Notarieel Archief, NOT1; RAG, Nieuw Notarieel Archief, NOT622–653.
- 14 Stadsarchief Gent (hierna: SAG), reeks 332, minuten van staten van goederen, nrs. 159, 184, 187–188, 192–193, 199–200, 532–543, 770–782.
- 15 Zie bijvoorbeeld Carole Shammas, *The Pre-Industrial Consumer in England and America* (Oxford 1990), 100 voor deze problematiek.

	eenen sallette ter Straete		
	twaalf beelde Stollen		
	met eenen canapee	16	0 0
	twaalf riets Stollen		
	en twee futains	8	0 0
	eenen luster	15	0 0
hous	eenen Spiegel	9	0 0
	2 branchen aen de		
	schouwde	2	0 0
	twee venster gordijnen		
	met de toebehoort en	19	0
	2 brandes tanylken		
	en een selis type en		
	toebehoort en	3	6 8
	2 Verant met de toebe:		
	hoort en eenen		
	saltau vande deure	3	10 0
	in de groote sallette		
Lyde luster	een canoe labyten	65	0 0
houde	eenen luster	15	0 0
houde	twee marbels conbelen		
	en twee lusters	6	0 0
	2 Verant	1	10 0

Gentse boedelinventaris uit 1780. We bevinden ons in het 'sallette ter straete' in het huis van wijlen Philippe Vilain XIII, een rijke Gentse edelman. De 'prijsijers' tekenden er onder andere 'eenen luster', 'eenen spiegel', '2 branchen aen de schauwe' en 'twee venster gordijnen met de toebehoorten' op. Stadsarchief Gent, reeks 332, minuten van staten van goederen, nr. 771/21.

porseleinen theeservies bijvoorbeeld kan men wel afleiden dat er in een bepaald huishouden thee werd gedronken, maar niet hoe vaak dat servies effectief werd boven gehaald. Ook vormen boedelinventarissen geen volledige afspiegeling van een samenleving. Armere boedellaters zijn omwille van diverse redenen ondervertegenwoordigd: de opmaak van een boedelbeschrijving bracht vaak een kost met zich mee of was gewoon niet echt zinvol wanneer er niet veel te bedelen viel. Algemeen kan men stellen dat inventarissen een goede afdruk zijn van de materiële bezittingen van de middengroepen in een samenleving. Ambachtslieden, kooplui of winkeliers duiken vaak op, en allerlei sociale groepen die daar net onder of net boven vallen.¹⁶

16 Zie onder meer Lorna Weatherill, *Consumer Behaviour and Material Culture in Britain, 1660-1760* (Londen 1988), 208–213.

Ondanks hun beperkingen qua volledigheid en representativiteit, blijven boedelinventarissen de ideale bron voor de reconstructie van de materiële en woonculturen in het verleden

Ondanks hun beperkingen qua volledigheid en representativiteit, blijven boedelinventarissen de ideale bron voor de reconstructie van de materiële en woonculturen in het verleden. Hoewel ze niet per se aanduiden of objecten werden gebruikt, tonen ze wel aan of huishoudens minstens de mogelijkheid hadden om – bijvoorbeeld – hun woonvertrekken te verlichten en dat ze dat dus blijkbaar ook effectief *wilden* kunnen. Boedelbeschrijvingen zijn vaak ook meer dan droge lijsten van goederen. Meestal wordt er ook informatie gegeven over het materiaal, de kleur, de grootte, de vorm, of – indien we over *prijslijes* beschikken – de tweedehandswaarde van een bepaald object. Soms zijn inventarissen ook geordend per kamer – zeker naar het einde van de achttiende eeuw toe. Het zijn dergelijke ‘contexten’ waarin we huiselijke artikelen aantreffen die niet alleen verraden welke bezittingen mensen zich in de geschiedenis hebben toegeëigend, maar ook welke betekenis aan die spulletjes werd gegeven.

Het comfort van verlichting in de achttiende eeuw

Binnen de verbruiksgeschiedenis hebben historici, vaak op basis van boedelonderzoek, een belangrijke expansie in de materiële wereld van consumenten tijdens de vroegmoderne periode blootgelegd waarin luxeconsumptie onder de noemer van ‘comfort’ meer en meer sociaal acceptabel werd. Vaak benadrukten consumptiehistorici daarin de rol van nieuwe genotsproducten zoals koffie, thee en tabak, en van modieuze goederen zoals stoffen uit gedrukt katoen. Het ontstaan van een ‘goede smaak’ voor mode, luxe en nieuwigheden heeft ongetwijfeld de grootste belangstelling gehad in de historiografie rond de zogenaamde consumptie-revolutie.¹⁷ Even belangrijk in de geschiedenis van de vroegmoderne materiële cultuur was echter ook het toenemende belang van functioneel comfort in zit- en slaapmeubilair en in huishoudelijke verwarming en verlichting. Historici zoals Mark Overton et al. en Johan Kamermans zagen

17 Zie Wouter Ryckbosch, ‘Early modern consumption history: current challenges and future perspectives’, *BMGN – Low Countries Historical Review* 130:1 (2015), 57–84; en Bruno Blondé en Wouter Ryckbosch, ‘Material cultures’, in *Interpreting Early Modern Europe*, ed. C. Scott Dixon en Beat Kümin (Londen 2019) voor een recente stand van zaken van het onderzoek in de consumptie-geschiedenis.

in het toenemende aantal vermeldingen van meer alledaagse goederen zoals kookgerief, huishoudlinnen, tinnen en aardewerken borden, en meubilair een groeiende belangstelling van huishoudens voor comfort en gemak in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw.¹⁸ Zelfs op het vroegmoderne Vlaamse platteland, zo verzekerden Carl Schelstraete, Hilde Kintaert en Dorine de Ruyck, had de 'drang naar comfort' ingang gevonden bij alle lagen van de plattelandsbevolking.¹⁹ De materiële cultuur bleef niet langer beperkt tot het louter noodzakelijke, maar werd steeds gediversifieerder en geriefelijker.

Ook verlichting speelde een belangrijke rol in de verspreiding van comfort. Verschillende historici hebben reeds het belang van licht in het vroegmoderne burgerinterieur benadrukt. Zo pikte de Canadese historicus John E. Crowley verlichting uit als een van de fundamentele aspecten van de 'ontdekking van comfort' in achttiende-eeuws Engeland. Volgens Crowley kreeg 'comfort' in de vroegmoderne periode een steeds meer fysieke invulling, waarin de nadruk lag op de realisatie van een zo aangenaam mogelijke, goed verlichte en verwarmde, huiselijke omgeving.²⁰ We weten vanuit de architectuurgeschiedenis dat gevels reeds vanaf de late middeleeuwen meer en meer van vensters waren voorzien, wanneer bakstenen gevelconstructies ook steeds grotere vensteropeningen toelieten.²¹ Op die manier werd meer natuurlijk licht binnengehaald. In de vroegmoderne tijd groeide echter ook de trend om de natuurlijke dagindeling beter te kunnen manipuleren en werd artificieel licht dus belangrijker. Aanvankelijk was de haard vaak de belangrijkste bron van kunstmatig licht, maar die werd steeds meer aangevuld met speciale verlichtingsobjecten. Vooral de kandelaar was verantwoordelijk voor de vroegmoderne verlichting (zie tabel 1). De lantaarn, nog zo'n eeuwenoud verlichtingsinstrument, kende een kleinere verspreiding en werd vooral gebruikt in grotere of open ruimtes zoals de (binnen)plaats. Een belangrijkere evolutie was de snelle opkomst van simpelere verlichtingsartikelen. Olielampen en blakers of kaarsenpannen waren minder prestigieus maar gebruiksvriendelijker dan kandelaars.²² Ze konden gemakkelijk doorheen het huis verplaatst worden, al naargelang waar licht nodig was – bijvoorbeeld in het *comptoir* bij het schrijven van een brief, in de slaapkamer bij het slapengaan, of in een achterkamertje waar men las of een gezelschapsspel speelde. De meest opzichtige types van verlichting zoals kroonluchters kwamen minder voor en waren gereserveerd voor de rijkste aristocratische en burgerlijke huishoudens.

18 Mark Overton, Jane Whittle, Darron Dean en Andrew Hann, *Production and Consumption in English Households, 1600-1750* (Abingdon 2004), 87–120; Johan A. Kamermaans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw: ontwikkeling en diversiteit* (Wageningen 1999), 145–150.

19 Carl Schelstraete, Hilde Kintaert en Dorine de Ruyck, *Het einde van de onveranderlijkheid: arbeid, bezit en woonomstandigheden in het Land van Nevele tijdens de 17e en de 18e eeuw* (Nevele 1986), 203.

20 Crowley, *The Invention of Comfort*, IX.

21 Inneke Baatsen, Bruno Blondé, Julie De Groot en Isis Sturtewagen, 'Thuis in de stad: dynamieken van de materiële cultuur', in *Gouden Eeuwen: stad en samenleving in de Lage Landen, 1100-1600*, ed. Anne-Laure Van Bruaene, Bruno Blondé en Marc Boone (Gent: Academia Press, 2016), 257–258; Raffaella Sarti, *Europe at Home: Family and Material Culture, 1500-1800* (New Haven 2002), 93–94.

22 Jozef Weyns, *Volkshuisraad in Vlaanderen: naam, vorm, geschiedenis, gebruik en volkskundig belang der huiselijke voorwerpen in het Vlaamse land van de middeleeuwen tot de eerste wereldoorlog* (Beerzel 1974), 719–740.

	Gent				Leiden			
	1680	1730	1780	1830	1680	1730	1780	1830
Kandelaar	67	69	74	92	75	76	86	80
Kaarsenpan / blaker	9	26	28	59	60	61	67	64
Lamp	9	9	28	60	38	46	55	73
Lantaarn	27	19	15	26	32	7	29	40
Kroonluchter	0	5	15	7	1	3	21	19
Snuiter	27	22	16	27	41	44	58	56
Domper	1	2	3	6	14	23	39	5
Profijter	0	0	2	8	2	7	26	2
Spiegel	61	85	87	94	86	91	93	93

Tabel 1. Percentage aan boedels met verlichtingsobjecten in Gent en Leiden.²³
Bronnen: zie noten 12–14.

²³ Aantal boedels Gent: N (1680) = 82; N (1730) = 99; N (1780) = 106; N (1830) = 103.
Aantal boedels Leiden: N (1680) = 96; N (1730) = 97; N (1780) = 95; N (1830) = 99.

Olielampen als deze konden worden opgehangen aan de haardbalk, het plafond, een wand of een standaard. Op die manier konden ze gemakkelijk worden gezet daar waar er viel bij te lichten. Weyns, *Volkshuisraad in Vlaanderen: naam, vorm, geschiedenis, gebruik en volkskundig belang der huiselijke voorwerpen in het Vlaamse land van de middeleeuwen tot de eerste wereldoorlog* (Beerzel 1974), 728-730.

Handblaker met domper. Henry-René d'Allemagne, *Histoire du luminaire depuis l'époque romaine jusqu'au XIXe siècle* (Parijs 1896), 339.

Kaarsen waren in vergelijking met lampenolie duurder, maar gaven wel een helderder licht af. Kandelaars hebben dan ook hun waarde niet meteen verloren, zeker bij aangelegenheden waar meer aangenaam en overvloedig licht de voorkeur genoot – bijvoorbeeld aan tafel. Over het algemeen beschikten de Leidse boedels over een rijkere en gediversifieerdere materiële cultuur – wat het beeld van vroegmodern Holland als bakermat van de consumptierevolutie en de uitvinding van comfort lijkt te bevestigen.²⁴ Vooral als het op kleinere, meer geriefelijke verlichtingsartikelen aankomt, waren Leidenaren beter voorzien dan hun Gentse tijdgenoten. Het blijvende

²⁴ De Vries, *The Industrious Revolution*.

belang van kaarsen maakte bijvoorbeeld dat snuiters, dompers en profijters, die het gebruik van kaarsen zuiniger maakten, steeds meer ingang vonden. Wanneer een kaars begon te roken – wat vooral bij roet- en vetkaarsen het geval was – dan werden snuiters gebruikt om de pit van een kaars bij te knippen, waardoor ze terug meer licht gaf. Profijters of eindjesbranders lieten dan weer toe kaarsen zo ver mogelijk te doen opbranden, terwijl door middel van dompers kaarsen spaarzaam konden worden gedoofd. Verder konden ook ordinalen worden ingezet. Dit waren bolvormige glazen karaffen gevuld met helder water die voor een kaars werden geplaatst en op die manier de lichtstraal versterkten.²⁵ Vanaf het einde van de achttiende eeuw verschenen nieuwe en betere lampen op de markt zoals de Argandse

25 Zie meer algemeen over de huiselijke verlichting: Manda Plettenburg, *Licht in huis: kienspaan, kaars, olielamp* (Arnhem 1968).

Jan Luyken, *Het leerzaam huisraad, De kaarssnuiter*, 1711. Een kaarssnuiter was een soort schaar waarmee het lemmet van een kaars werd ingekort om het walmen van de vlam te voorkomen. Geraadpleegd via DBNL: https://www.dbnl.org/tekst/luyk001leer01_01/.

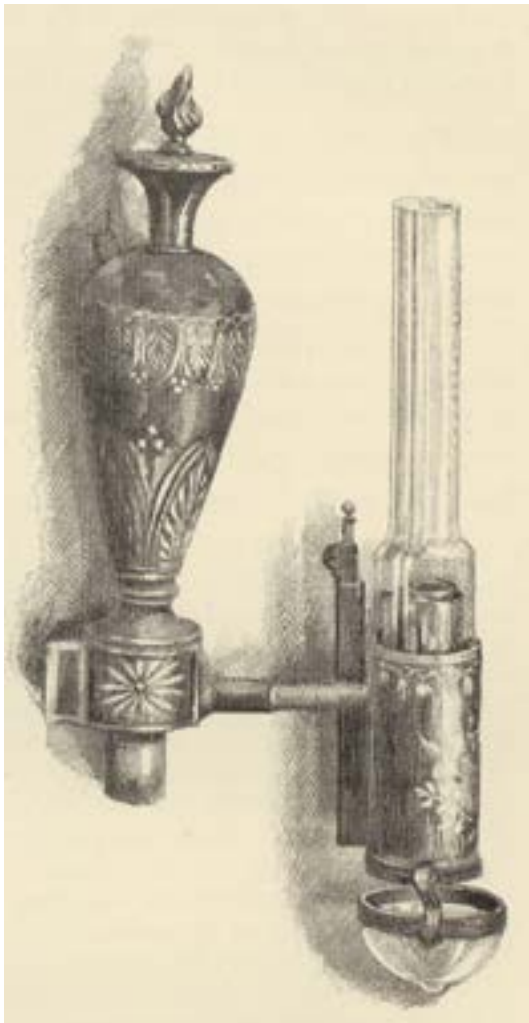
lamp, die dankzij hun lampenglas voor een meer gelijkmatige vlam zorgden. Dergelijke nieuwigheden duiken vooral vanaf de vroege negentiende eeuw in de boedels op.²⁶ Daarmee vervingen ze geenszins traditionele verlichtingsvoorwerpen. In het kantoor van de Gentse makelaar Alexander Albert Herrij stonden in 1830 een 'quinquis' en twee 'kopere kandelaers' netjes naast elkaar op het bureau.²⁷

Een belangrijke ondersteunende rol bij het maximaal reflecteren van kaarslicht was weggelegd voor spiegels. Historici hebben spiegels vaak geïnterpreteerd als producten met een hoge symbolische waarde. Negatieve connotaties die spiegels associeerden met zondig gedrag zoals ijdelheid en hoogmoed verloren in de achttiende eeuw aan kracht, waardoor de spiegel meer en meer een product werd van de nieuwe mode die respectabiliteit en individualisme symboliseerde.²⁸ Niettemin speelden spiegels ook een duidelijke functionele rol. Spiegels creëerden niet alleen een ruimtelijke illusie waarbij kamers leken te vergroten, maar reflecteerden ook het artificiële en natuurlijke licht dat erop viel. De ideale plek om spiegels op te hangen was dan ook boven de schouw, waar ze geleidelijk aan de plaats van schilderijen veroverden. Volledig in lijn met de heersende mode van toen, verspreidden ze vanuit die positie het licht van het haardvuur over de hele kamer. Zo weerkaatste een schouwspiegel in de *grote salette* van Jacobus Bauwens, een rijke Gentse rentenier wiens vrouw in 1778 was overleden, niet

26 Schivelbusch, *Disenchanted Night*, 9–18.

27 RAG, Nieuw Notarieel Archief, NOT648/170.

28 Nancy M. Frelick (ed.), *The Mirror in Medieval and Early Modern Culture: Specular Reflections* (Turnhout 2016).

Deze lamp werd rond 1780 ontwikkeld door de Zwitserse scheikundige Aimé Argand. Kenmerkend voor de Argandse lamp was haar lampenglas, een principe dat ook werd overgenomen bij de latere petroleumlampen en voor een roetvrije verbranding zorgde. In onze streken staat de lamp beter bekend als Quinquet, naar de Franse farmaceut die de Argandse lamp hier populariseerde. Henry-René d'Allemagne, *Histoire du luminaire depuis l'époque romaine jusqu'au XIXe siècle* (Parijs 1896), 375.

alleen het licht van de haard, maar ook dat van twee wandluchters of *branches* die aan de zijkant van de haardstede hingen.²⁹ Dergelijke schoorsteenarmen kwamen sedert het begin van de achttiende eeuw wel vaker voor in het stedelijke burgerinterieur. Meestal waren ze fraai afgewerkt in verguld hout, glas, kristal, koper of zilver om het kaarslicht maximaal te reflecteren.³⁰ Hoewel de beschikbare technieken van verlichting voor de industriële revolutie lang beperkt zijn gebleven, was het de toenemende verspreiding van niet alleen kaarsen, lampen en spiegels maar ook vensterglas die reeds in de loop van het ancien régime een tendens had ingezet om de duisternis het uit huis te jagen.

Verlichting, huiselijkheid en de nacht

Hoewel de Franse historicus Daniel Roche de toenemende huishoudelijke vraag naar licht interpreteerde als een strijd tegen 'le règne de la nuit' – en uiteindelijk ook als een 'overwinning op de nacht' – blijft het natuurlijk de vraag of deze groeiende toegang tot verlichting ook zijn effect heeft gehad op hoe mensen dag en nacht percipieerden.³¹ Het gebruik van kaarsen werd inderdaad lang geassocieerd met slapen, eerder dan met laatavondactiviteiten. Zeker in welstellende milieus namen mensen bij het slapengaan kaarsen mee naar bed waar een meid er de hele nacht over waakte. Anderzijds hebben verschillende historici er reeds op gewezen dat de groeiende verspreiding van verlichting een verschuiving in het dagritme naar de avond toe heeft veroorzaakt. Volgens Koslofsky drukte zo'n verschuiving in het belang van donker en licht zich in de eerste plaats door in het theater. Voortaan werden toneelstukken niet langer in open lucht, maar vanaf de zeventiende eeuw aan het hof opgevoerd. Het spelen met schaduw en licht symboliseerde de macht van de vorst als goddelijke 'lichtgever' en kwam het best tot zijn recht tijdens nachtelijke opvoeringen.³²

Zeker in welstellende milieus namen mensen bij het slapengaan kaarsen mee naar bed waar een meid er de hele nacht over waakte

Bovendien zorgden de commercialisering van ontspanning en het ontstaan van meer marktgericht consumptiegedrag ervoor dat avondlijke en nachtelijke sociabiliteit steeds populairder werden.³³ Licht – en daarmee ook zijn pendant, de nacht – werd dus steeds belangrijker en bleef niet langer beperkt tot het barokke leven van het vroegmoderne hof. Zoals we hierboven illustreerden, raakten kandelaars, olielampen, lantaarns en andere verlichtingsartikelen tijdens de vroegmoderne tijd langzaam maar zeker wijdverspreid over brede lagen van de stedelijke (en rurale) bevolking. Tegen het einde van de achttiende eeuw was de toegang tot licht ongetwijfeld niet langer het voorrecht van de aristocratie, maar had verlichting bij minstens de brede middengroepen van de samenleving een nieuwe afzetmarkt gevonden. Rituelen van sociabiliteit zoals het drinken van koffie werden in goed verwarmde en verlichte cafés en salons uitgevoerd, maar ook – en vooral – binnenshuis, waar men met gasten aanschoof aan de thee- of

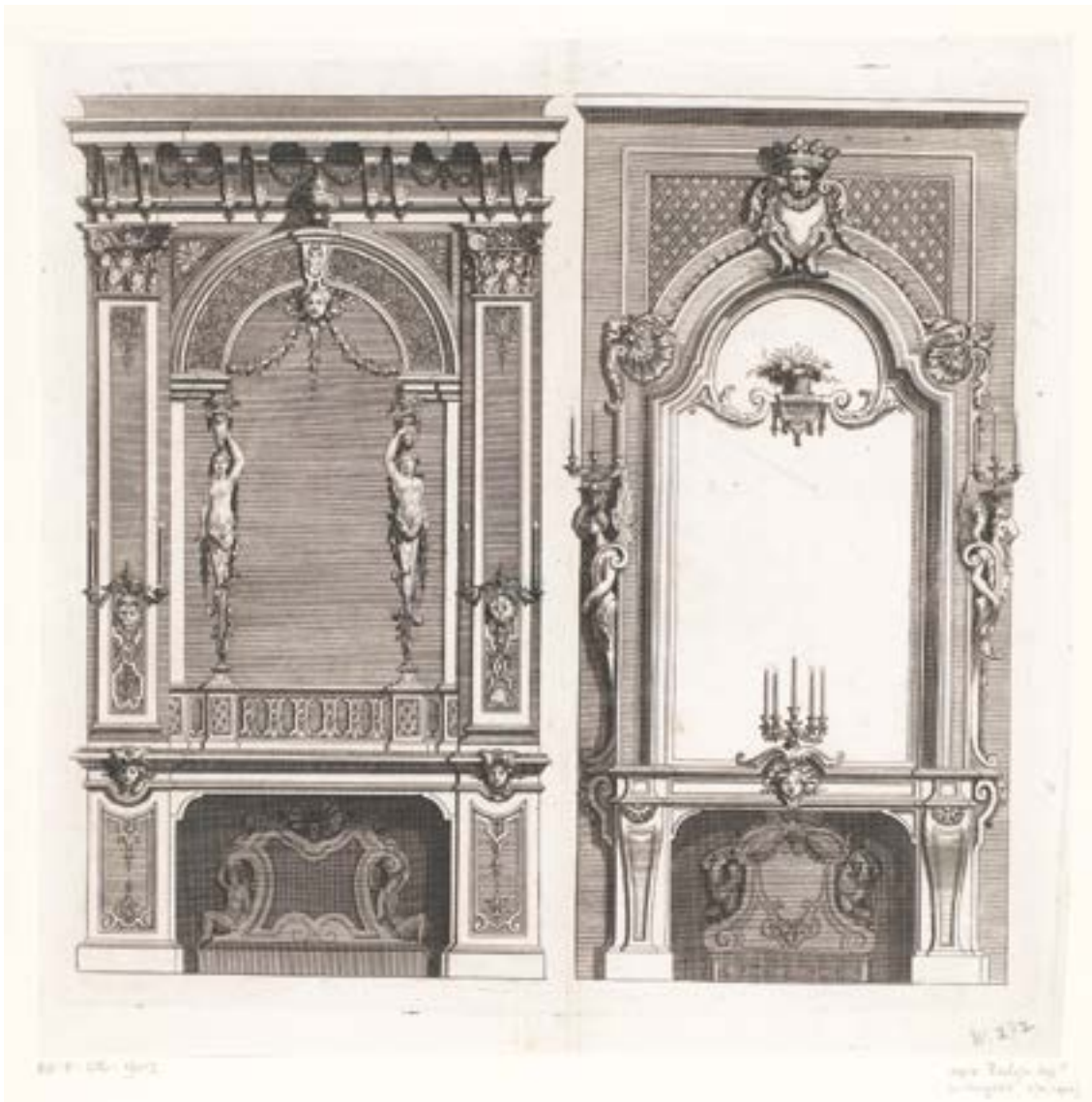
29 SAG, reeks 332, nr. 774/7.

30 C. Willemijn Fock, Titus M. Eliëns, Eloy F. Koldewey en Jet Pijzel-Dommisse, *Het Nederlandse interieur in beeld, 1600-1900* (Zwolle 2001), 201, 283.

31 Roche, *Histoire des choses banales*, 128–138.

32 Koslofsky, *Evening's Empire*, 91–93.

33 Crowley, *The Invention of Comfort*, 130–132.

Twee schouwontwerpen met spiegel, kandelaars en branches. Door Gottfried Stein, achttiende eeuw. Rijksmuseum Amsterdam.

eettafel.³⁴ De Nederlandse dichter Jan Luyken zette het belang van de kandelaar bij het vallen van de avond in 1711 alvast op rijm:

*'De kandelaar, daar toe gericht,
Op dat hy draag dat schoone licht,
Het geen de lange avond-stonden,
Zo welbehaagelyk verklaard,
En alles in zich openbaard,
Dat alles in het Duister lag bewonden.'*³⁵

Boedelinventarissen geven misschien geen volledig uitsluitsel over het effectieve gebruik van bepaalde voorwerpen, ze geven wel – indien creatief met ze wordt omgegaan – een indicatie van hoe, wanneer en waarom die voorwerpen werden aangewend. Kijken we bijvoorbeeld naar de ruimtelijke verdeling van verlichtingsvoorwerpen doorheen het vroegmoderne huis, dan zien we een opmerkelijke concentratie bij bepaalde kamers (tabel 2).

34 Zie over huiselijke sociabiliteit bijvoorbeeld: Pardailhé-Galabrun, *La naissance de l'intime*, 302–316; Susan E. Whyman, *Sociability and Power in Late Stuart England: The Cultural Worlds of the Verneys 1660-1720* (New York 1999); Woodruff D. Smith, *Consumption and the Making of Respectability 1600-1800* (New York 2002); Amanda Vickery, *Behind Closed Doors: At Home in Georgian England* (New Haven 2009).

35 Jan Luyken, *Het leerzaam huisraad, De kandelaar* (1711). Geraadpleegd op DBNL: https://www.dbnl.org/tekst/luyk-001leer01_01/.

Hoewel kandelaars, blakers en lampen uiteraard van de ene kamer naar de andere konden gebracht worden, zijn het duidelijk die kamers waar er het meest werd 'geleefd' die het best uitgerust waren. De keuken blijft doorheen de hele bestudeerde periode de best verlichte kamer, zowel in Gent als in Leiden. Daarmee wordt het beeld van de keuken als een soort algemene woonkamer waarin allerlei huishoudelijke activiteiten werden geconcentreerd opnieuw bevestigd.³⁶ In tegenstelling tot wat historici lang hebben gedacht, was de keuken niet enkel een plek voor vrouwelijke en huishoudelijke arbeid, maar een ontmoetingsplaats voor alle leden van het huishouden. De schaarste van energie noopte veel mensen ertoe het grootste deel van hun tijd in deze kamer door te brengen.

36 Inneke Baatsen, Bruno Blondé en Julie De Groot, 'The kitchen between representation and everyday experience: the case of sixteenth-century Antwerp', in *Trading Values in Early Modern Antwerp*, ed. Christine Göttler (Leiden 2014), 162–184.

	Gent				Leiden			
	1680	1730	1780	1830	1680	1730	1780	1830
Keuken	71	65	72	90	60	66	66	74
Salet / eetkamer	0	28	46	50	48	25	65	51
Voorkamer	10	13	11	22	16	12	31	41
Achter- en middelkamer	25	17	13	25	14	23	39	40
Kamer (niet specifiek)	5	9	12	33	25	18	33	40
Bovenkamer	6	14	13	12	26	8	19	22
Slaapkamer	0	5	16	14	38	23	10	13
Comptoir	0	47	13	19	13	14	7	20
Kelder	14	20	24	17	13	56	43	31
Zolder	16	7	10	11	8	14	7	12

Tabel 2. Percentages van verlichte kamers per kamertype.³⁷
Bronnen: zie noten 12–14.

Cornelis Troost, *'Rumor erat in casa' (het werd rumoerig in huis)*, ca. 1739-1740. Een gezellige avond loopt wat uit de hand. De met kandelaars rijk gevulde tafel trekt alle aandacht naar zich toe – een mooi voorbeeld van het belang van licht bij rituelen van laatavond sociabiliteit. Mauritshuis, Den Haag.

37 Aantal Gentse kamers: N (1680) = 227; N (1730) = 454; N (1780) = 842; N (1830) = 968
Aantal Leidse kamers: N (1680) = 498; N (1730) = 583; N (1780) = 767; N (1830) = 870.

Andere goed verlichte kamers behoorden tot de meer 'publieke' ruimtes van het huis. In het salet en de eetkamer groeide de verspreiding van licht het sterkst tussen de late zeventiende en vroege negentiende eeuw. Het salet of de salon was de kamer waar gasten werden beziggehouden. Typisch genoot men hier samen van een kopje koffie of thee, of rookte men er de pijp.³⁸ De eetkamer was uiteraard de kamer waar gegeten werd, vaak ook met gasten. In burgerlijke milieus groeide in de achttiende eeuw de gewoonte om het diner in een aparte kamer te doen plaatsvinden. Het eten werd dan klaargemaakt in de keuken en vervolgens aan tafel geserveerd. De groeiende verspreiding van verlichting in deze kamers zorgde ervoor dat rijkere families steeds later gingen dineren. In de late achttiende eeuw groeide binnen de huiselijke sociabiliteit althans een eetcultuur die veel later op de dag aanvatte en steeds langer ging duren.³⁹ Het thee-uurtje werd voortaan ook gezien als een volwaardige maaltijd en begon meestal in de namiddag.⁴⁰ Het diner werd voor het slapengaan genuttigd.⁴¹ Dergelijke rituelen van sociabiliteit vereisten allemaal licht, niet alleen omdat dat paste binnen het decorum van die tijd maar ook omdat ze zich vaak op het einde van de dag afspeelden. Vaak werden verschillende rituelen van sociabiliteit ook gecombineerd. In de *eetplaetse* in het huis Susanne Cornelis († 1780), de vrouw van een rijke Gentse textielhandelaar, vonden we bijvoorbeeld niet alleen een heleboel tinnen 'tailloiren', 'taeffelmessen' en ander tafelservies, maar ook een 'treckpot', een 'theebusse', en 'tassen' met 'schaeltjes' terug.⁴² In deze kamer was het de haard die alle aandacht opeiste. De schoorsteenmantel was mooi gedecoreerd met glimmend gleiswerk en porselein. Een spiegel pronkte boven de schouw, waarin het licht weer spiegeld werd van vier koperen kandelaars die ook op de mantel stonden uitgesteld. Er kwam ook meer licht aan tafel. Zo stonden op een van de twee theetafels in de binnenkamer van het huis van de Leidenaar Ezeghiel van de Velde († 1781) twee girandoles – luxueuze kandelaars met meerdere kaarsen – die bij de juiste gelegenheid konden worden aangestoken – bijvoorbeeld bij het drinken van thee of het consumeren van tabak zoals het theestoofje en de snuifdoos die mee op tafel stonden suggereren.⁴³

Ook andere kamers die zich op het gelijkvloers bevonden waren dikwijls goed verlicht. De voorkamer werd soms 'beste kamer' genoemd, omdat het de eerste kamer was die gasten te zien kregen. Achter-, middel- en andere kamers op de benedenverdieping waren eveneens vaak voorzien van fraaie decoratieve elementen en fatsoenlijk meubilair, maar speelden meestal een iets informelere rol. Deze kamers bevonden zich inderdaad op de scheidslijn tussen de *frontstage* en *backstage* kamers van het huis.⁴⁴ De vertrekken van het huis die voor de familie als privéruimten werden beschouwd zoals de meeste bovenkamers, waren dan ook minder frequent verlicht. Dat hoefde niet per se te betekenen dat er in die kamers minder licht nodig was. In tegenstelling tot de representatieve ruimtes van het huis, was het in de intiemere kamers minder belangrijk om luxueuze types verlichting permanent uit te stallen als een manier om status en goede smaak te etaleren. In het studievertrek (*comptoir*) of de slaapkamer hield men doorgaans geen verlichtingsartikelen bij, maar bracht men wanneer nodig simpele kaarsenpannetjes of lampjes binnen die dikwijls in de kelder of op zolder werden opgeborgen.

38 Smith, *Consumption*, 140–151, 161–169, 172–173.

39 Stana Nenadic, 'Middle-rank consumers and domestic culture in Edinburgh and Glasgow, 1720–1840', *Past and Present* 145 (1994), 148.

40 Smith, *Consumption*, 171–175.

41 Crowley, *The Invention of Comfort*, 132.

Girandole met drie armen. Henry-René d'Allemagne, *Histoire du luminaire depuis l'époque romaine jusqu'au XIXe siècle* (Parijs 1896), 368.

42 SAG, reeks 332, nr. 773/1.

43 GAL, Oud Notarieel Archief, CLXXIII, 2133.

44 Lorna Weatherill paste de theorie van Erving Goffman over de 'frontstage' en 'backstage areas' van het dagelijkse leven voor het eerst toe op de geschiedenis van de materiële cultuur: Weatherill, *Consumer Behaviour*, 9–11.

Conclusies

In de lange achttiende eeuw groeide het huishoudelijke bezit van verlichtingsartikelen. Boedelinventarissen vermeldden steeds meer kaarsen, kandelaars, olielampen en -kannetjes, blakers, (wand)luchters, en hun toebehooren zoals snuiters, dompers en profijters. Ook de popularisering van spiegels wijst niet alleen op een vernieuwde smaak in huiselijke decoratie, maar ook op een groeiende nadruk om het natuurlijke en kunstmatige licht in huis te reflecteren. Dit alles paste in een bredere transformatie van consumptiegewoonten en hun daarbij horende materiële cultuur, waarin luxe, comfort en ontspanning steeds belangrijker werden. De 'onttovering van de nacht', zoals Wolfgang Schivelbusch het beoogde, was dus evenveel – en misschien zelfs nog meer – een verhaal van sociale en culture veranderingen als van technologische mogelijkheden.⁴⁵ Nog voor de industriële revolutie – en dus voor de introductie van gaslicht en elektriciteit – lijkt de vraag naar verlichting te zijn toegenomen. In welke mate dit de alledaagse perceptie van de nacht heeft veranderd, blijft echter een vraag die met andere bronnen dient beantwoord te worden. Recenter onderzoek als dat van Gerrit Verhoeven toonde alvast aan dat mensen in de loop van de achttiende eeuw vaak later naar bed gingen en minder lang uitsliepen.⁴⁶ Wellicht speelde een nieuwe consumptiecultuur daarin een belangrijke rol. Het boedelonderzoek ter zake toont in ieder geval aan dat mensen er steeds meer in slaagden een rijkere materiële cultuur van verlichting uit te bouwen. Naast de keuken werden voortaan ook andere vertrekken verlicht.

Dat het zwaartepunt van de huiselijke verlichting daarbij op de meer publieke kamers van het huis kwam te liggen, suggereert een sterk verband met het verschijnen van nieuwe rituelen van sociabiliteit. Vooral in burgerlijke milieus ontstond de praktijk van 'het bezoek'; mensen gingen bij elkaar op de koffie of dineerden samen.⁴⁷ Het salet en de eetkamer waren de drukst bezochte kamers van het huis en vereisten dan ook een uitgebreid arsenaal aan verlichting. Terwijl mensen overdag ook steeds meer gingen werken – al of niet uit vrije wil – vonden dergelijke activiteiten doorgaans plaats in de late namiddag en avond. Uiteindelijk zorgde dit dus voor een 'nocturnalisering' van de materiële cultuur in huis.

Dat het zwaartepunt van de huiselijke verlichting daarbij op de meer publieke kamers van het huis kwam te liggen, suggereert een sterk verband met het verschijnen van nieuwe rituelen van sociabiliteit

45 Schivelbusch, *Disenchanted Night*.

46 Zie Verhoeven's bijdrage in dit themanummer.

47 David Garrioch, *Neighbourhood and Community in Paris, 1740-1790* (New York 1986), 170–171.

Beredeneerde bibliografie

Enkele klassieke werken in de vroegmoderne geschiedenis van de materiële cultuur in het Nederlandse taalgebied, waarin meestal ook verlichting aan bod komt, zijn: Anton J. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl: een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19de eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant* (Wageningen 1989); Johan A. Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw: ontwikkeling en diversiteit* (Wageningen 1999). Voor Frankrijk is er: Annik Pardaillhé-Galabrun, *La naissance de l'intime: 3000 foyers parisiens, 17e-18e siècles* (Parijs 1988); Daniel Roche, *Histoire des choses banales: naissance de la consommation dans les sociétés traditionnelles (17e-19e siècle)* (Parijs 1997). En voor de Angelsaksische wereld: Lorna Weatherill, *Consumer Behaviour and Material Culture in Britain, 1660-1760* (Londen 1988); Mark Overton, Jane Whittle,

Darron Dean en Andrew Hann, *Production and Consumption in English Households, 1600-1750* (Abingdon 2004). Meer algemene werken zijn: Fernand Braudel, *Beschaving, economie en kapitalisme: de structuur van het dagelijks leven* (Amsterdam 1988); Raffaella Sarti, *Europe at Home: Family and Material Culture, 1500-1800* (New Haven 2002). Veel van het onderzoek naar de materiële cultuur heeft raakvlakken met de consumptiegeschiedenis. Het nieuwe syntheseswerk hierover is Frank Trentmann, *Empire of Things: How We Became a World of Consumers, from the Fifteenth Century to the Twenty-First* (Londen 2016).

Specifiek over de materiële cultuur van verlichting is nog maar weinig verschenen. De nadruk van het onderzoek ligt hier vooral op de moderne periode. Zie bijvoorbeeld: Wolfgang Schivelbusch, *Disenchanted Night: The Industrialization of Light in the Nineteenth Century* (Berkeley 1988); David E. Nye, *Electrifying America: Social Meanings of a New Technology, 1880-1940* (Cambridge 1992). Uitzonderingen voor de vroegmoderne periode zijn: John E. Crowley, *The Invention of Comfort: sensibilities and design in early modern Britain and early America* (Baltimore 2001); Roger Ekirch, *Nacht en ontij: de geschiedenis van de nacht in de voorindustriële tijd* (Amsterdam 2006); en Craig Koslofsky, *Evening's Empire: A History of the Night in Early Modern Europe* (Cambridge 2011). Heel veel verlichtingsartikelen en andere huisraad worden op een antiquarische wijze beschreven en geïllustreerd door Jozef Weyns, *Volkshuisraad in Vlaanderen: naam, vorm, geschiedenis, gebruik en volkskundig belang der huiselijke voorwerpen in het Vlaamse land van de middeleeuwen tot de Eerste Wereldoorlog* (Beerzel 1974). Zowel in de historiografie rond de materiële cultuur als die over consumptie zijn boedelinventarissen tot nu toe vaak de meest vruchtbare bronnen gebleken. Voor een historische kritiek van deze bronnen, zie: Anton J. Schuurman, 'Probate inventories: research issues, problems and results', in *Probate Inventories: A New Source for the Historical Study of Wealth, Material Culture and Agricultural Development*, ed. Ad van der Woude en Anton J. Schuurman (Wageningen 1980), 19–31; Frank Daelemans (ed.), *Bronnen voor de geschiedenis van de materiële cultuur: staten van goed en testamenten* (Brussel 1988); Giorgio Riello, 'Things Seen and Unseen'. The Material Culture of Early Modern Inventories and their Representation of Domestic Interiors', in *Early Modern Things: Objects and their Histories, 1500-1800*, ed. Paula Findlen (Oxon 2013), 125–150.

Biografie

Wout Saelens (°1993) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent. Zijn masterscriptie (2015) handelde over de sociale structuren, netwerken en identiteit van het Gentse weversambacht in de veertiende eeuw. Sinds oktober 2016 is hij als doctoraatsbursaal verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen en de HOST-onderzoeksgroep van de Vrije Universiteit Brussel. Hij bereidt er een doctoraat voor over huishoudelijke energieconsumptie en de materiële cultuur van verwarming en verlichting aan de vooravond van de Industriële Revolutie in de Lage Landen (ca. 1650–1850).

By nachte in danssynghe en vergaederynghe

Beschuldigd van hekserij: de heksenprocessen van Laarne (1607–1608) en het verschil tussen leven en dood

Véronique Lambert

De heksenvervolgingen behoren tot de donkerste periodes uit onze geschiedenis. Al in de late vijftiende eeuw startten de eerste systematische heksenjachten. De *Malleus malificarum* of *Heksenhamer* van Heinrich Kramer (Institoris) en Jacob Sprenger (1486) fungeerde daarbij in veel gevallen als handleiding.¹ In de periode 1530 tot 1580 waren er weinig processen, maar vanaf 1580 sloeg de heksenwaan weer in volle hevigheid toe en vielen ook de meeste slachtoffers, in totaal werden 30.000 tot 50.000 personen geëxecuteerd.² Ongeveer 80 procent van de beschuldigen waren oudere vrouwen die niet zelden aan de rand van de samenleving leefden. Naast toverij, het verzaken aan God en het sluiten van een pact met de duivel stonden de nachtelijke bijeenkomsten met andere heksen en hun duivels steevast op de lijst van zaken die hen ten laste werden gelegd.³

De heksenvervolgingen van de zestiende en zeventiende eeuw worden bijna systematisch geassocieerd met heksenverbranding. Dat de vuurdood de gebruikelijke straf voor heksen was, is een moeilijk uit te roeien mythe.⁴ Toch werden er ook andere straffen uitgesproken en waren er gevallen waarbij de betichten vrijgesproken werden. Dat was het geval in Laarne: bij de heksenprocessen daar kwamen vier van de zes beschuldigen op de brandstapel terecht. De vraag dringt zich op: waarom werden twee heksen niet verbrand? Werd er een onderscheid gemaakt op basis van de feiten die hen ten laste gelegd werden, meer specifiek de vermeende nachtelijke activiteiten zoals het dansen en vergaderen *by nachte*. Zijn er andere elementen die een rol speelden?

1 J. Sprenger en H. Institoris, *Le marteau des sorcières*, (Franse vertaling door A. Danet), Parijs, 1973.

2 J. Monballyu, *De Heksen en hun bureu. Heksenprocessen in de Lage Landen 1598-1652* (Leuven, 2015) 47–49.

3 Voor een uitgebreid overzicht met voorbeelden: *Ibidem*, 88–171.

4 F. Vanhemelryck, *Het gevecht met de duivel. Heksen in Vlaanderen* (Leuven, 1999) 103.

De casus Laarne is uitermate geschikt om deze vragen te beantwoorden. De processen volgen elkaar zeer snel op en vinden steeds voor dezelfde rechtbank plaats, het zijn niet allemaal vrouwen die van hekserij beschuldigd worden en de betichten hebben verschillende profielen. Bovendien zijn de processtukken quasi integraal bewaard.⁵

In dit artikel geven we eerst een overzicht van het normale verloop van een heksenproces en de beschikbare bronnen om dergelijke processen te bestuderen. Vervolgens worden de heksenprocessen van Laarne beschreven. Tot slot proberen we voor de casus Laarne, op basis van een analyse van het profiel van de beschuldigten, de getuigen, de beschuldigingen en de processen, een antwoord te vinden op bovenstaande vragen.

Heksenprocessen: procedure en bronnen

In totaal zouden in Europa tussen de 60.000 en 100.000 mensen van hekserij beschuldigd zijn.⁶ In het graafschap Vlaanderen werden de eerste heksen verbrand in Brugge in 1532. Het hoogtepunt van de vervolgingen viel tussen 1595 en 1610. Meer dan de helft van de verbrandingen zijn te situeren in het uiterste zuidwesten van het graafschap, met zwaartepunt in Veurne, Nieuwpoort en Duinkerke.

De lijst van redenen waarom iemand van hekserij verdacht werd, is lang: verwantschap of contact met een van hekserij beschuldigd persoon, een lelijk gezicht, suïcidaal gedrag, krankzinnigheid, asociaal gedrag, ongevraagd op bezoek komen, nachtlawaai maken, ruzie maken, ongodsdienstig gedrag, een buitenechtelijk kind hebben, schunnige praat verkopen, overspel plegen, magische praktijken uitoefenen, betrokken zijn bij buitengewone gebeurtenissen, betrokkenheid bij ziekte of dood van mensen of dieren of bij tegenslagen, verdachte poeders of zalven in bezit hebben, ... Al die zaken konden de goede naam van een persoon aantasten en de verdenking voeden dat iemand een heks was. Eens iemand de 'fama' had een heks te zijn, was de kans groot dat hij of zij ervan verdacht werd deel te nemen aan nachtelijke bijeenkomsten met de duivel en vervolgd werd. Ofwel werd er door een benadeelde tegen de vermeende heks een klacht ingediend ofwel nam 'de overheid' (baljuw, schepenen, heer, ...) het initiatief om over te gaan tot strafrechtelijke vervolging.

Gevallen van hekserij konden op twee manieren behandeld worden: via de extraordinaire of de ordinaire strafprocedure. De extraordinaire procedure werd het meest gebruikt. Het was een zeer eenvoudige procesvoering die enkel bestond uit het gerechtelijk verhoor van de getuigen ten laste (bezwarende getuigenissen), een ondervraging van de verdachte, eventueel een ondervraging van de verdachte onder tortuur en een eindvonnis. De extraordinaire procedure kon zeer snel gaan en op enkele dagen tijd afgehandeld worden.

In sommige, ingewikkelde, gevallen konden de rechters overschakelen op de ordinaire procedure. In dat geval werd het gerechtelijk onderzoek en de gewone ondervraging van de verdachte gevolgd door een schriftelijk debat tussen de vervolgende gerechtsofficier en de verdachte, die zich daarbij kon laten bijstaan door een advocaat. De gerechtsofficier moest dan eerst een akte van beschuldiging opstellen en die aan de strafrechters overmaken. Een kopie van de akte werd vervolgens aan de advocaat van de beschuldigde bezorgd, samen met de namenlijst van de beschuldigten ten laste. De advocaat kon dan schriftelijk reageren op de akte alsook bezwaren

5 Ze worden bewaard in het Rijksarchief van Gent, Oud archief van de gemeente Laarne, AR85.

6 J. Monballyu, *De heksen en hun burens*, 47–49.

formuleren tegen de getuigen ten laste en in een tegenbewijs een aantal getuigen ten onlaste laten verhoren.⁷ Hierop kon de gerechtsofficier op zijn beurt schriftelijk reageren, de tegen de getuigen ten laste geformuleerde bezwaren weerleggen en bezwaren formuleren tegen de getuigen ten onlaste. Op die repliek kon de advocaat nogmaals reageren. Bij elk van die verschillende stappen konden zowel gerechtsofficier als advocaat eerder gehoorde getuigen opnieuw laten verhoren of nieuwe getuigen laten ondervragen. Daarna waren de strafrechters voldoende geïnformeerd om te beslissen over het vervolg: vrijspraak, vrijlating onder eed of belofte om opnieuw te verschijnen wanneer de rechters dat zouden vragen, veroordeling tot ondervraging onder tortuur of onmiddellijke veroordeling tot een straf.⁸

Tijdens het proces vroegen de strafrechters in veel gevallen advies aan externen. Vanaf 1606 waren alle schepenbanken en leenhoven in Vlaanderen verplicht om in hekserijzaken advies te vragen aan speciaal hiervoor aangewezen advocaten bij de Raad van Vlaanderen in Gent en dat advies ook blindelings te volgen. Soms verkregen de lokale rechtbanken een vrijstelling van deze tijdrovende en kostelijke consultatieverplichting die tevens een aantasting van de lokale autonomie betekende.

Wanneer de strafrechters beslisten om de verdachte onder tortuur te ondervragen, was zijn of haar doodsvonnissen al bijna zeker getekend. De foltering – ook wel ‘scherp’ examen genoemd – ging door tot de verdachte bekende. Na afloop moest de bekentenis binnen de 24 uur en buiten tortuur herhaald worden. Indien de verdachte de bekentenissen introk (wat meestal niet gebeurde), werd er opnieuw tot foltering overgegaan. Een verdachte mocht maximaal drie keer gefolterd worden.

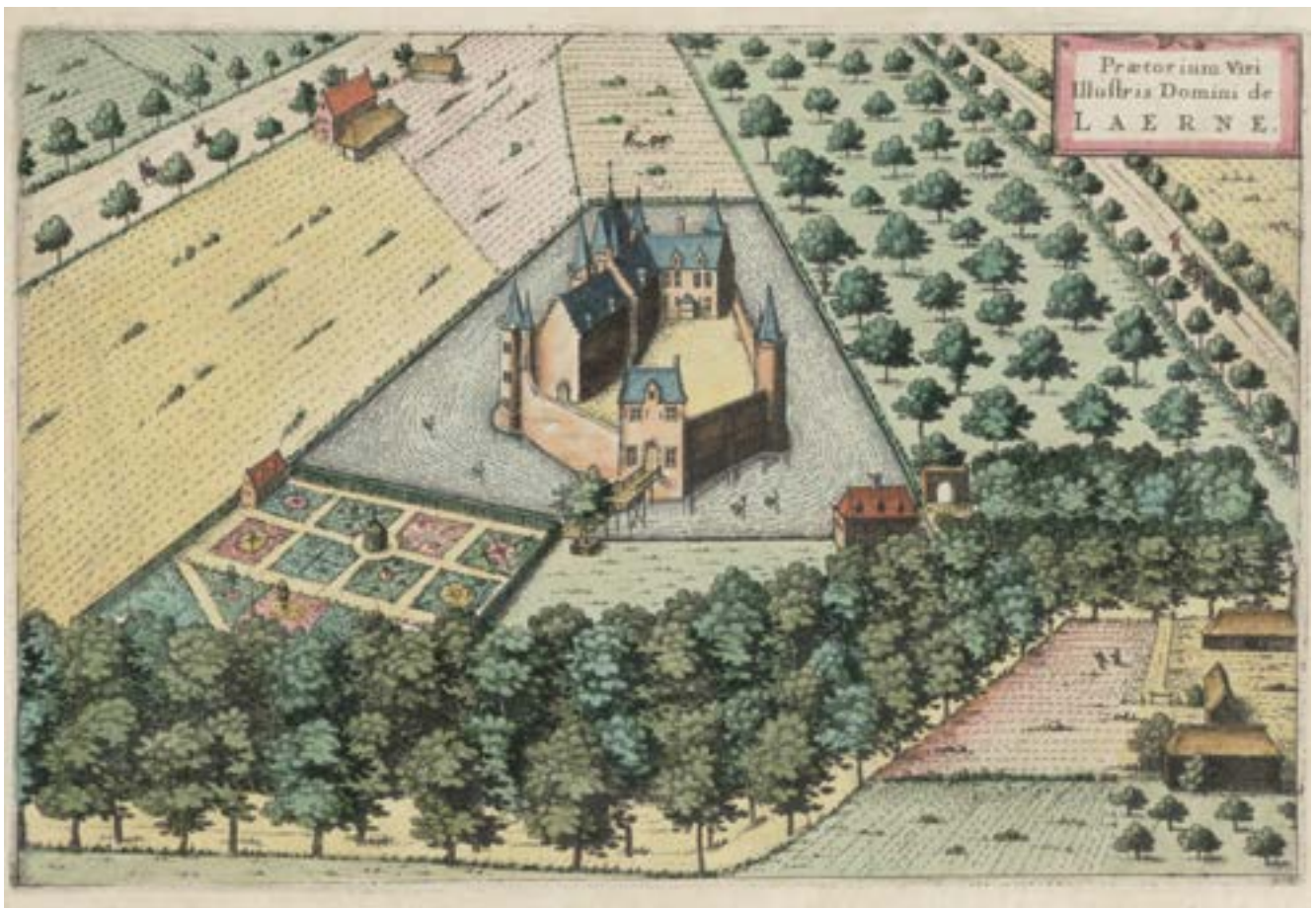
Wanneer de strafrechters beslisten om de verdachte onder tortuur te ondervragen, was zijn of haar doodsvonnissen al bijna zeker getekend

Een griffier schreef het eindvonnis neer. Dat werd publiekelijk voorgelezen. In geval van executie werden de goederen van de veroordeelde verbeurd verklaard ten voordele van de landvoogden.

We zijn bijzonder goed geïnformeerd over de heksenprocessen. Heel veel processtukken doorstonden immers de tand des tijds. De meeste worden momenteel bewaard in het Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, hoofdzakelijk in de fondsen ‘oud stadsarchief’, ‘oud gemeentearchief’ of ‘kasselrijarchief’. Het is evident dat deze bronnen een schat aan gegevens bevatten over de stedelijke of gemeentelijke samenleving in die tijd. Zeker wanneer de ordinaire procedure toegepast werd, verschaffen de processtukken ons veel informatie over sociale situaties, machtsverhoudingen, rechtsgang, enzovoort.

7 Getuigen ten laste zijn getuigen die belastende feiten aanbrengen. Getuigen ten onlaste zijn getuigen die door de verdediging worden opgeroepen om de onschuld van de betichte te staven.

8 J. Monballyu, *De heksen en hun burens*, 38–40.

Het kasteel van Laarne in 1641. Zo moet het er ook ongeveer uitgezien hebben ten tijde van de heksenprocessen. Antonius Sanderus, *Flandria Illustrata*. Gent, Universiteitsbibliotheek. Creative Commons.

De heksenprocessen van Laarne⁹

Het begin

In 1602 werd in Laarne al een toveres aangehouden: 'Griete, dhuusvrauwe van Lieven Stobbeleere'. Dat weten we alleen uit een getuigenverklaring tijdens het proces van Lieven Lammens. Verder is er over deze vrouw niets bekend. Op 5 december 1605 onderzocht het leenhof van Laarne de aantijgingen aan het adres van Janne Callens: ze werd door zes mannen en één vrouw beschuldigd van het betoveren van mensen en dieren. Ze werd, blijkens de verklaringen, ook in het openbaar verweten toveres te zijn en iedereen in het dorp zei dat ze een heks was. De lijst van feiten waarvan ze beschuldigd werd, was lang. Toch gaf het leenhof geen verder gevolg aan het onderzoek. Waarom is niet geweten.

In 1607 werd in Overmere Maeyken van Cutsenroeye beschuldigd van hekserij. Tijdens de ondervraging noemde ze de namen van twee heksen uit Laarne: Janne Callens en Paesschyne Neyts. Net voor haar executie – ze werd op 16 augustus 1607 verbrand – bevestigde ze dit opnieuw. De informatie werd aan het leenhof van Laarne bezorgd.

Nu werd Janne Callens wel gearresteerd, op 18 augustus 1607, en ondervraagd. Ze ontkende alle beschuldigingen. Paesschyne Neyts en Joosyne Celis werden dezelfde dag ondervraagd en ontkenden eveneens alle aantijgingen.

⁹ De beschrijving is gebaseerd op J. Monballyu, 'Heksenprocessen te Laarne in 1607–1608: een samenspel van "krachten van onderen" en "krachten van boven"', *Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde* (4de reeks, 21, jaarboek 2002) 191–249. De originele procesbundels zijn quasi integraal overgeleverd en worden bewaard in het Rijksarchief van Gent, Oud archief van de gemeente Laarne, AR85.

De eerste processen

Na advies van de heksenadvocaten van de Raad van Vlaanderen zette het leenhof de processen verder: de feiten moesten eerst aan de hand van getuigenissen bewezen worden, vervolgens moesten de verdachten de mogelijkheid krijgen om tegenbewijs te leveren en bezwaren te uiten tegen de getuigen en tot slot moesten de beschuldigten onderzocht worden op duivelstekens. Al die tijd bleven de verdachten opgesloten in de kasteelgevangenis. Janne Callens slaagde er echter in om met hulp van familie te ontsnappen. De baljuw zette het proces verder voor Paesschyne Neyts en Joosyne Celis. De getuigenissen tegen hen werden opgetekend. Paesschyne was al twintig jaar eerder in Zuiddorpe verdacht geweest van toverij. Ook daarover kwam iemand getuigen. Het proces-verbaal van de verhoren werd overgemaakt aan de Gentse advocaten en die beslisten dat Paesschyne en Joosyne moesten onderzocht worden op duivelstekens en ook onder tortuur ondervraagd.

Eerst was Paesschyne aan de beurt. Ze kreeg nog de kans om spontaan te bekennen, maar weigerde. Dus onderzocht Boudewijn Waelspeck, de beul uit Gent haar op duivelsmerken. Hij vond vier 'teecken van den viandt'. In een poging om haar vege lijf te redden, spuwde Paesschyne op de grond en verzaakte aan de duivel. Het mocht niet baten. Op 29 augustus werd ze voor een groot oplaaiend vuur gezet (waakproef) en na 24 uur ging ze over tot bekentenissen. Ze verklikte ook andere heksen. Een dag later werd ze nogmaals ondervraagd, maar nu zonder tortuur. Ze bekrachtigde haar bekentenissen en tekende daarmee haar doodsvonnissen. Ondertussen werd ook Joosyne Celis ondervraagd. Ze ontkende alle beschuldigingen, maar de beul vond twee duivelsmerken op haar lichaam. De weg lag vrij voor ondervraging onder tortuur. Ook Joosyne verzaakte aan de duivel en aanriep Onze-Lieve-Vrouw en alle heiligen. Toch werd ze op 31 augustus voor een laaiend vuur gezet en opnieuw aan een verhoor onderworpen. Al na enkele uren bekende ze verschillende aantijgingen, maar niet alle. Zo ontkende ze onder meer dat ze een duivelspact had afgesloten. Ze noemde ook namen van andere mannen en vrouwen die op de heksenbijeekommen waren geweest. De volgende dag herhaalde ze haar verklaringen buiten tortuur.

De verdachten hadden tijdens hun verhoor allebei de namen van Willemyne Svermans en Lieven Lammens genoemd. Die werden al op 1 september aangehouden, in het kasteel opgesloten en ondervraagd. De baljuw ondervroeg de getuigen ten laste. Hij ondervroeg ook een laatste keer Paesschyne en Joosyne en confronteerde hen met Willemyne en Lieven. De eerste twee bleven bij hun verhaal, de laatste twee ontkenden in alle toonaarden. Het lot van Paesschyne en Joosyne was definitief bezegeld. Ze werden op 11 september 1607 naar het galgenveld van Laarne gebracht en op de brandstapel gezet. Hun goederen werden verbeurd verklaard ten voordele van de heer van Laarne. Vlak voor de executie verklikte Paesschyne nog zeven andere heksen.

Een sneeuwbaaleffect

Ondertussen was Janne Callens nog steeds op de vlucht. Na een zwerftocht van drie weken werd ze in Assenede gearresteerd en naar Laarne overgebracht. Eerst werden de getuigen gehoord en daarna Janne zelf. Ze ontkende de beschuldigingen en beweerde dat ze niet met de duivel omging, maar wel met de engel Gabriël en dat Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel haar geholpen had om uit de gevangenis te ontsnappen.

Zicht op de oudste delen van het kasteel van Laarne, met links de vierkante donjon. De gerechtszaal bevond zich op de eerste verdieping van de donjon. De beschuldigten werden in de kelder van die toren opgesloten. Foto: Lucia De Dycker.

Maar op de vraag of ze bezwaren had tegen de getuigen, antwoordde ze negatief en haalde zo haar verdediging onderuit. Een onderzoek van haar lichaam leverde twee duivelstekens op. Janne smeekte om genade. Het mocht niet baten. De getuigen herhaalden hun verklaringen en daarna, op 20 november, startte de ondervraging voor een groot laaiend vuur. Twaalf uur lang hield ze stand. Daarna rolden de bekentenissen er vlot uit. Ze verklikte ook andere heksen. De weg naar de brandstapel lag open. Op 2 oktober 1607 werd Janne geëxecuteerd. Haar goederen werden verbeurd verklaard.

Diezelfde 2 oktober werd ook Willemyne terechtgesteld. Ze was eerst drie nachten en drie dagen onder tortuur ondervraagd, had bekend en die bekentenissen buiten tortuur herhaald. Ze was zelfs nog een tweede keer gefolterd om haar enkele nieuwe feiten – die Janne Callens genoemd had – te doen bekennen. Het proces tegen Lieven Lammens volgde hetzelfde procedé. Ook hij ontkende alle aantijgingen tijdens de eerste ondervragingen. Boudewijn Waelspeck vond twee duivelstekens op het lichaam van

Boudewijn Waelspeck vond twee
duivelstekens op het lichaam
van Lieven, maar die zei dat
het littekens van zweren waren

Lieven, maar die zei dat het littekens van zweren waren. Zijn familie liet een tegenexpertise uitvoeren door een medicus en een chirurgijn uit Gent. Die verklaarden allebei dat de zogenaamde duivelsmerken wel gevoelig waren en dus 'niet te blameren'. Vervolgens werden de getuigen ten laste gehoord. Ook Janne Callens beschuldigde Lieven van toverij. Lieven liet weten dat hij zich wenste te verdedigen tegen de beschuldigingen en nam een procureur onder de arm. Deze rechtsgeleerde poneerde eerst de stelling dat hekserij een misdrijf was dat gepleegd werd door arme, zieke vrouwen uit lagere milieus. Lieven Lammens echter was een man van eer die zelfs enkele keren schepen van Laarne was geweest en zeker niet onbemiddeld was. De man weerlegde ook stuk voor stuk elke beschuldiging: dat het paard dat gestorven was na een aanraking door Lieven ook een natuurlijke dood kon gestorven zijn, of door betovering door andere personen; dat het zich niet gerechtelijk verdedigen tegen de openbare verwijten van toverij geen stilzwijgende bekentenis was; dat Lievens moeder geen tovenaars kon geweest zijn omdat ze in gewijde grond begraven was; dat de verklaringen van Paesschyne en Joosyne niet ernstig konden genomen worden omdat ze dienaressen van de duivel waren en dat de duivel hen had doen geloven dat ze Lieven zagen, maar dat hij er niet werkelijk was. De tegenexpertise van de duivelsmerken werd opnieuw op tafel gegooid en de procureur noemde ook een aantal procedurefouten zoals het niet ter beschikking stellen van de lijst van getuigen ten laste. De conclusie was, volgens de procureur, dat Lieven onmiddellijk moest vrijgelaten worden, of ten minste op borgtocht.

Twee dagen later remedieerde de baljuw de procedurefouten en won advies in bij de Gentse heksenadvocaten. Lieven bleef opgesloten. Pas enkele weken later werd het proces verdergezet. Er werden nieuwe getuigen opgeroepen. De beschuldigde wilde geen extra geld aan zijn verdediging spenderen en zag af van het leveren van tegenbewijzen. De ondervraging onder tortuur begon op 15 oktober. Hij moest de waakproef ondergaan en de beul bond koorden rond zijn duimen en spande die hard aan, wat voor vreselijke pijnen zorgde. Drie dagen en drie nachten werd Lieven gefolterd. Hij was totaal uitgeput en bekende alle aantijgingen. Hij smeekte om hem te laten slapen en verzekerde zijn ondervragers dat hij de bekentenissen buiten tortuur zou herhalen. Maar dat deed hij niet. De volgende dag al, op 19 oktober, trok hij al zijn bekentenissen in. Daarop volgde op 21 oktober een tweede ondervraging onder tortuur (wakker blijven). Opnieuw bekende Lieven en opnieuw trok hij de bekentenissen een dag later weer in. Hij verdween in de kasteelgevangenis.

Omdat het proces stilgevallen was en Lieven opgesloten bleef, diende hij zelf een verzoek in om de zaak verder te zetten. Hij uitte daarbij allerlei beschuldigingen aan het adres van Boudewijn Waelspeck: geldzucht, valsheid, stelen, bedreigingen. Hij klaagde ook de suggestieve en leugenachtige verklaringen van de baljuw, de griffier, de cipier en anderen aan. Daarop werd Lieven overgebracht naar het Gravensteen te Gent. Daar werd hij op de pijnbank gelegd en voor de derde keer aan tortuur onderworpen, nu in aanwezigheid van de heksenadvocaten. De beul spande koorden rond zijn borst, buik en benen en legde een natte doek op zijn mond, maar Lieven bekende niets. Het resultaat was dat hij voor tien jaar uit Vlaanderen verbannen werd.¹⁰

10 Hij keerde na tien jaar naar Laarne terug en overleed er op 16 augustus 1636.

De dossiers van de heksenprocessen van Laarne zijn zo goed als integraal bewaard en bevinden zich in het Rijksarchief te Gent (AR85-nr.487).

De laatste heks van Laarne

Paesschyne Neyts, Joosyne Celis, Janne Callens en Willemyne Sveermans hadden tijdens hun ondervragingen ook de naam van Joosyne Luycx genoemd. Ze werd op 1 oktober 1607 aangehouden en in de kasteelgevangenis opgesloten. De ondervraging gebeurde in aanwezigheid van een heksenadvocaat uit Gent. De beul onderzocht haar op duivelsmerken en vond er drie. Joosyne ontkende alle aantijgingen. Haar echtgenoot, Adriaen Schaepmeester, nam een rechtsgeleerde procureur onder de arm. Hij weerlegde de beschuldigingen: dat Joosyne de reputatie had een goede, eerlijke en katholieke vrouw te zijn; dat ze in opspraak gekomen was nadat een vrouw in Laarne haar na het zeefdraaien van toverij had beschuldigd, maar dat zeefdraaien zelf een vorm van toverij was waardoor deze aantijging niet weerhouden kon worden; dat de verklaringen van Janne Callens, Paesschyne Neyts en Joosyne Celis niet onder eed gebeurd waren en dat Joosyne Luycx niet met hen geconfronteerd was; dat die getuigen heksen waren en dat hun getuigenis waardeloos was; dat de duivel die heksen misleid had en voorgespiegeld dat Joosyne Luycx op de heksenbijeenkomsten was geweest terwijl dat niet zo was; dat Janne Callens en Paesschyne Neyts oud waren en 's nachts niet meer goed zagen; dat Paesschyne Neyts de reputatie had vaak dronken te zijn; dat het onderzoek naar duivelsmerken niet correct verlopen was; dat de getuigen alleen over Joosyne's reputatie van tovenares gesproken hadden en er dus niet bewezen was dat zij effectief een tovenares was. De conclusie, volgens de procureur, was dat Joosyne Luycx zo snel mogelijk moest vrijgelaten worden.

Er werd advies gevraagd aan de heksenadvocaten in Gent. Zij stelden voor dat beide partijen getuigen zouden oproepen om hun beweringen te staven. De heer van Laarne en de baljuw mochten bij die getuigenverhoren niet aanwezig zijn. Joosyne Luycx legde ook twee schriftelijke verklaringen neer. De eerste van Jan Schatterman, pastoor van Laarne, die verklaarde dat Joosyne een goede katholieke parochiaan was. De tweede van de griffier van Destelbergen die verklaarde dat Janne Callens op de dag voor haar executie de beschuldigingen aan het adres van Joosyne had ingetrokken. De baljuw probeerde vervolgens de getuigenissen onderuit te halen en de bewijsstukken ongeldig te laten verklaren. De procureur haalde argumenten aan om de getuigenissen ten laste te ondergraven. De zaak werd voorgelegd aan de Gentse heksenadvocaten. Vijf van hen meenden dat Joosyne moest worden vrijgelaten tegen betaling van de gerechtskosten. Eén advocaat was van oordeel dat ze onder tortuur moest ondervraagd worden. Het leenhof van Laarne volgde het meerderheidsadvies en op 20 maart 1608 werd Joosyne vrijgesproken.

De beschuldigden¹¹

Drie betichten leefden aan de rand van de samenleving. Het ging om vrouwen van boven de 50 die onbemiddeld waren, veel tegenslagen hadden gekend en in slechte omstandigheden woonden. Janne Callens was 61 jaar. Ze huwde twee keer, de tweede maal met Michiel de Coene, een smid uit Laarne, een vechtersbaas die regelmatig dronk en haar in 1587 in de steek gelaten had zodat ze moest bedelen. Ze had een paar koeien en verwerkte vlas. Ze werkte soms als vroedvrouw. Paesschyne Neyts, alias Beck, 51 jaar, woonde enige tijd in Zuiddorpe en verhuisde in 1585 naar Laarne waar ze met haar man Pieter Tweecruys een kroeg uitbaatte. Haar man was een dronkaard die zijn vrouw zeer regelmatig bont en blauw sloeg. In 1605 nam hij dienst in het leger. Hij vertrok en liet vrouw en kinderen zonder bestaansmiddelen achter. Door oorlogsomstandigheden brandde Paesschyne's huis twee keer volledig af. In de processtukken wordt Paesschyne Neyts een 'weerdine van zeer vyle ende arme conditie' genoemd. Joosyne Celis woonde met haar man op het Mageret bij Beervelde. Ze verdiende wat geld door het spinnen van garen, maar was arm.

De andere beschuldigden hadden meer middelen. Willemyne Sveermans, 51 jaar, was een dochter van boeren uit Laarne. Ze was tevens de halfzuster van Lieven Lammens. Ze was gehuwd met Jan Baert, een landbouwer, die een knecht in dienst had. Ze waren tamelijk welstellend. Willemyne had een opvliegend karakter en maakte vaak ruzie met haar burens. Joosyne Luycx, 53 jaar, was de dochter van Jan Luycx, landbouwer en koster in Laarne. Ze was gehuwd met Adriaen Schaepmeesters, een niet onbemiddelde schapenboer. Ze trad soms op als vroedvrouw. Lieven Lammens, 41 jaar, was een niet onbemiddelde landbouwer uit Laarne. Hij kon lezen en schrijven, kende wat Latijn en was enkele keren schepen van Laarne. Zijn vrouw had twee meiden in dienst en zelf deed hij soms beroep op een werkman.

Beschuldigingen, getuigenissen en bekentenissen¹²

De vermeende heksen werden beschuldigd van toverij. Janne Callens zou koeien en kalveren betoverd hebben door over hun rug te wrijven; de melk van die koeien kon daarna niet meer gebruikt worden om boter te karnen. Ze klopte ook een man op de rug en die werd daarna zwaar ziek. Paesschyne Neyts werd ervan verdacht mensen met een appel te hebben betoverd. Joosyne Celis zou een man hebben doen sterven door over zijn been te wrijven en anderen door aanraking betoverd hebben. Willemyne Sveermans

11 De analyse is gebaseerd op J. Monballyu, 'Heksenprocessen te Laarne'.

12 *Idem.*

en Lieven Lammens zou mensen en dieren betoverd hebben en laten sterven. Joosyne Luycx werd ervan verdacht een kind en een man te laten sterven en tal van anderen te hebben betoverd.

Ook 's nachts bleken er vreemde dingen te gebeuren. Stoffel, de zoon van Janne Callens, riep midden in de nacht de buren te hulp ('och ghebueren staet ons by, myn moeder wert duer den duvele duer den messynck ende gootgat ghesleept') omdat de duivel zijn moeder door het gootgat en de mesthoop had gesleept. Een getuige zag Willemyne Sveermans midden in de nacht in een veld zitten zonder dat het duidelijk was wat ze daar deed. Een andere getuige zag haar op een bezem vliegen en 's nachts door de velden wandelen. De echtgenote van Lieven Lammens had hem eens hinnikend als een paard in zijn bed aangetroffen en hij zou haar gezegd hebben dat hij van de mare bereden was.

De beschuldigten ontkenden alle aantijgingen. In vijf van de zes gevallen ging het leenhof van Laarne over tot folteringen. Daarvoor werd beroep gedaan op de Gentse beul Boudewijn Waelspeck. De tortuur begon meestal 's avonds, tussen zes en zeven uur, want dan waren de verdachten al vermoeid. De beklagden werden tijdens de – zeer suggestieve – onder- vragingen voor een hoog oplaaiend vuur gezet en moesten wakker blijven.

Interieur met links een heks die aan tafel een middel (vliegzaal?) bereidt. Rechts zien we nog twee heksen: een oude vrouw met een boek en een naakte vrouw met bezemsteel. Ets naar David Teniers II, 17de eeuw. Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-1880-A-4472

Paesschyne Nyts hield het één nacht en één dag vol, Joosyne Celis slechts enkele uren, Janne Callens één nacht, Willemyne Sveermans drie nachten en drie dagen... Uitgeput gingen ze tot 'bekentenissen' over en beschreven hun nachtelijke escapades in detail. De heksen kwamen samen bij het galgenveld, in de buurt van een boerderij, in een huis of bij een molen. Ze waren 's nachts door hun duivel uit bed gehaald en al vliegend naar de bijeenkomst gebracht: ze waren 'by nachte in danssynghe ende vergaedynghe van de bosse gheesten' geweest. Eerst vereerden ze de opperduivel met een aarskus. Omdat het pikdonker was, zorgde een duivel met een kaars voor de nodige belichting. Daarna aten ze samen aan een tafel waarop groene kaarsen en gekookte spijzen waren klaargezet. In het holst van de nacht dansten ze op de muziek van onzichtbare violisten of fluitspelers. Er waren ook nachtelijke bijeenkomsten zonder duivels waar de heksen met elkaar praatten over het kwaad dat ze recentelijk hadden aangericht. De vrouwelijke heksen hadden ook geregeld geslachtsgemeenschap met hun duivels, meestal 's nachts maar ook overdag. Ze hadden zich 'des nachts van den boosen viant vleeschelicken laten bekennen'. De penis van de duivel voelde daarbij steeds ijskoud aan.

De grens tussen de brandstapel en een andere straf

Volgens Fernand Vanhemelryck was een bekentenis van een heks dat hij of zij bovennatuurlijke relaties onderhield met de duivel van doorslaggevend belang om naar de brandstapel verwezen te worden. Wie niet bekende of van wie er onvoldoende bewijzen waren van demonologische betrekkingen ontsnapte aan de vuurdood.¹³ Dezelfde auteur schrijft echter ook dat het niet altijd eenduidig is: ook heksen die hun duivelse relaties toegaven, ontsnapten aan de brandstapel. Bovendien waren er grote geografische verschillen en er is ook een verschil in de houding van de rechters te bespeuren.¹⁴

13 F. Vanhemelryck, *Het gevecht met de duivel. Heksen in Vlaanderen* (Leuven, 1999) 103.

14 *Ibidem*, 104–108.

De zes heksenprocessen in Laarne spelen zich af in een beperkte tijdspanne en worden allemaal voor dezelfde rechtbank (het hof van Laarne) gevoerd. Dat maakt deze casus bijzonder interessant om na te gaan wat de reden is waarom twee van de zes beschuldigen niet op de brandstapel terecht gekomen zijn. Geografische verschillen en een mildere houding van bepaalde rechters kunnen hier als reden uitgesloten worden. In de Laarnse heksenprocessen moeten andere redenen spelen.

De Laarnse heksen hebben een klassiek profiel: vooral vrouwen van oudere leeftijd. Drie vrouwen waren arm en twee daarvan in de steek gelaten door hun man. Alle beschuldigen waren gehuwd. Twee vrouwen waren actief als vroedvrouw, één beschuldigde (de man) had een opleiding genoten. In drie gevallen waren de ouders ook al verdacht van hekserij. Een analyse van de getuigen ten laste levert geen duidelijke indicaties op. Er waren getuigen van alle leeftijden, ongeveer evenveel mannen als vrouwen, meestal buren en uit dezelfde sociale klasse.¹⁵ Ook de beschuldigingen waren klassiek: betoveren van mensen en dieren, deelname aan de nachtelijke heksen-sabbat, geslachtsgemeenschap met de duivel. Ook daar zien we geen opvallende verschillen tussen de ter dood veroordeelden en de anderen. Een onderscheid in de beoordeling tussen toverij of activiteiten bij dag of bij nacht wordt niet gemaakt. De nachtelijke activiteiten wegen niet zwaarder door en worden niet als ernstiger feiten beschouwd.

15 Monballyu, *Heksenprocessen*, 233–235

Interessant om aan te stippen is dat de heer van Laarne alle getuigenverhoren bijwoonde,¹⁶ behalve de getuigenverhoren ten laste en ten onlaste van

16 Dat was zeer uitzonderlijk.

Claes Jacobsz. Van der Heck, Heksensabbat. Olie op paneel, 1636. Amsterdam, Rijksmuseum, SK-A-2373.

Joosyne Luycx, want dat was hem door de Gentse heksenadvocaten verboden. Was dit omdat zijn aanwezigheid een zekere druk uitoefende op de getuigen? Hetzelfde verbod gold echter ook voor de baljuw. En de getuigen ten laste bleven bij hun verklaringen. Natuurlijk waren de kasteelheer en de baljuw twee overtuigde heksenjagers.¹⁷ Zij blijken steeds het initiatief genomen te hebben voor de vervolgingen en gingen snel en doortastend te werk. Wel volgden ze steeds het meerderheidsadvies van de Gentse heksenadvocaten. Het overbrengen, in laatste instantie, van Lieven Lammens naar Gent, lijkt niet direct effect gehad te hebben op het eindoordeel (wel het feit dat hij niet bekende tijdens de tortuur).

De heksen van Laarne beschuldigden ook verschillende medeplechtigen. Sommigen werden vervolgd, anderen niet. Waarom sommigen niet vervolgd werden is niet altijd duidelijk. Van één weten we dat ze zwaar ziek was, van anderen is niets geweten. Uiteindelijk was het de heer van Laarne en de baljuw die beslisten over wel of niet vervolgen. Misschien zouden de proceskosten te hoog oplopen? Misschien waren er onvoldoende getuigen ten laste? Misschien vonden ze dat zes processen en vier verbrande heksen voldoende waren als voorbeeld en/of als zondebok?

Sommige heksen kregen steun van hun familie. In het geval van Lieven Lammens zorgde de familie voor een tegenexpertise in verband met de duivelstekens. Joosyne Luycx kon rekenen op haar echtgenoot. Maar ook dit is geen doorslaggevende factor om de brandstapel te ontlopen. Janne Callens was immers uit de gevangenis ontsnapt met hulp van haar familie, maar dat heeft haar niet kunnen redden. En bovendien is het proces van Joosyne Luycx het enige waarin een familielid als getuige ten laste optrad!¹⁸ Blijft de vraag waarom Lieven Lammens en Joosyne Luycx dan toch niet op de brandstapel terechtgekomen zijn. De redenen zijn enkel en alleen in het procesverloop zelf te vinden, maar zijn verschillend in de twee zaken.

Lieven Lammens liet zich bijstaan door een procureur die de beschuldigingen weerlegde en wees op procedurefouten. Deze procureur werd evenwel voor zijn diensten bedankt omdat hij te duur was. Lieven bekende tijdens een eerste tortuur, maar trok de bekentenissen weer in. Hij bekende opnieuw tijdens een tweede tortuur, maar trok de bekentenissen opnieuw in. Dat leidde tot een rustpauze in het proces. Lieven Lammens diende uiteindelijk zelf een verzoekschrift in om een uitspraak te bespoedigen. Daarop werd hij overgebracht naar Gent. Het niet bekennen tijdens de derde tortuur heeft hem van de brandstapel gered. De man moet zeker fysiek, maar ook psychisch erg sterk geweest zijn om dat alles te doorstaan. Joosyne Luycx werd van bij het begin bijgestaan door een procureur die de beschuldigingen weerlegde. Er werden ook getuigen ten onlaste gehoord. Uiteindelijk werd de zaak aan de heksenadvocaten voorgelegd en werd ze vrijgesproken.

17 Toen de kasteelheer in oktober 1607 ziek werd, legde men de processen stil tot hij weer genezen was en opnieuw alle ondervragingen en getuigenverhooren kon bijwonen. Uit de processtukken blijkt ook dat hij soms zelf het initiatief nam om de heksenadvocaten in Gent te raadplegen. Waarschijnlijk werd hij gedreven door religieuze ijver, angst voor de duivel en drang om zondebokken te vinden voor de rampen die Laarne in die jaren teisterden. Dat laatste kwam uiteindelijk ook zijn populariteit ten goede.

18 De schoondochter getuigde dat Joosyne gezegd had dat ze bang was om opgepakt te worden voor hekserij.

Conclusie

In 1607–1608 traden de heer van Laarne en de baljuw op als ware heksenjagers. Ze beslisten soeverein over al dan niet vervolging van de betichten. Er werden in totaal zes processen gevoerd. Daarbij wonnen ze op cruciale momenten steeds het advies in van de heksenadvocaten in Gent. Vier heksen werden verbrand. Eén werd vrijgesproken. Eén werd verbannen.

Joosyne Luycx werd van bij het begin bijgestaan door een rechtsgeleerde procureur die een goede verdediging kon opbouwen en getuigen ten onlaste aanbracht. Joosyne werd vrijgesproken. Lieven Lammens liet zich slechts in de eerste fase door een procureur bijstaan. Hij werd gefolterd, maar herriep nadien zijn bekentenissen. Tijdens de derde foltering slaagde hij erin om te blijven ontkennen. Daarop werd hij verbannen.

Uit de casus van de heksen van Laarne blijkt dat een goede verdediging een cruciaal element was om de vuurdood af te wenden. Een procureur was echter een dure aangelegenheid en enkel weggelegd voor de meer bemiddelde beschuldigten. Arme vrouwen die aan de rand van de samenleving stonden, hadden niet de middelen om een procureur in te schakelen. Ze konden zelfs meestal ook niet rekenen op de steun van hun echtgenoot of familie. Die vrouwen hadden na hun arrestatie geen schijn van kans om de brandstapel nog te ontlopen. Een tweede belangrijk element was de tortuur: eens het proces in die fase gekomen was, was de zaak meestal verloren. Behalve voor wie sterk genoeg was om verschillende foltersessies te doorstaan zoals in het geval van Lieven Lammens, maar dat is eerder uitzonderlijk.

Beredeneerde bibliografie

De historiek van het kasteel van Laarne is uitstekend samengebracht in de publicatie van P. Devos, *Het Kasteel van Laarne* (Gent, Provincie Oost-Vlaanderen, 1995). Een goede aanvulling hierop is het artikel van P. de Pessemier 's Gravendries, 'Het Slot van Laarne – Of de vitaliteit van een historisch monument' / 'Le château de Laarne – Ou la vitalité d'un monument historique', in: *Historische Woonsteden / Maisons d'Hier et d'Aujourd'hui*, 193 (2017) 5–10.

Over de heksenwaan in Vlaanderen werd al veel gepubliceerd. Standaardwerken zijn: J. Monballyu, *Van hekserij beschuldigd. Heksenprocessen in Vlaanderen tijdens de 16de en 17de eeuw* (Kortrijk-Heule, 1996). F. Vanhemelryck, *Het gevecht met de duivel. Heksen in Vlaanderen* (Leuven, 1999). Een uitstekende analyse van de heksenprocessen is te vinden in J. Monballyu, *De heksen en hun bureu. Heksenprocessen in de Lage Landen 1598-1652* (Leuven, 2015).

De heksenprocessen van Laarne kregen ruime aandacht, vooral in *Castellum*, het tijdschrift van de lokale (Laarnse) historische kring. J. De Wilde, 'Het belang van getuigenissen bij gerechtelijke onderzoeken voor genealogische opzoeken. Casus: de heksenprocessen te Laarne (1607–1608)', *Castellum*, 14 (1997) 37–40. J. De Wilde, 'Het *faict van tooverie* in Laarne (1607–1608): enkele feiten en bedenkingen', *Castellum*, 18 (2001) 3–32. D. Van Damme en C. Lostrie, 'De heksenprocessen van Laarne', *Castellum*, 1/4 (1984) 5–8. Id., 'Het toneel van de heksenvervolging te Laarne', *Castellum*, 2/1 (1985) 10–13. Id., 'De jacht op heksen', *Castellum*, 3/1 (1986) 8–10. Id., 'Het proces van de baljuw en de beul', *Castellum*, 3/2 (1986) 6–10. Id., 'De duivel ontmaskerd', *Castellum*, 3/3 (1986) (ongepagineerd). Van C. Van Damme-Lostrie, verscheen ook een artikel met veel onnauwkeurigheden: 'Te Laarne op het zand zijn de heksen verbrand, Hekserij in Laarne op het einde van de 16de eeuw en in het begin van de 17de eeuw', *Volkskunde*, 82 (1981) 68–91. Een uitstekende studie over de Laarnse heksenprocessen is van de hand van J. Monballyu, 'Heksenprocessen te Laarne in 1607–1608: een samenspel van "krachten van onderen" en "krachten van boven"', *Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde* (4de reeks, 21, jaarboek 2002) 191–249.

Biografie

Véronique Lambert (1966) is doctor in de geschiedenis (specialisatie middeleeuwse geschiedenis) en master cultuurmanagement. Ze werkte als redacteur, gastprofessor (UGent en UA), erfgoedbeleidscoördinator, conservator en wetenschappelijk medewerker. In 2016 richtte ze Verbo Vero op, een bureau dat zich toespitst op historisch onderzoek en publieksgeschiedenis. Sinds 2018 is ze ook directeur van het Kasteel van Laarne.

Sancti Leonardi
de Capite Leonardi

'Toen zag ik het licht'

De nacht in middeleeuwse heiligenlevens

Jacqueline van Leeuwen¹

Vlakbij Leuven ligt de abdij van Vlierbeek. Daar vereerde men tot ver in de twintigste eeuw een bijzonder relik, namelijk een deel van de schedel van Sint-Leonardus.² Met het verwateren van de jaarlijkse bedevaart verloor men het relik uit het oog. Onlangs vond de Heemkundige Kring Vlierbeek dit kleinood op de zolder van de pastorie terug. Reden te meer dus om Sint-Leonardus in de kijker te zetten en opnieuw over hem te vertellen.

Een ideaal startpunt voor deze ontdekkingstocht vormde de *Legenda Aurea*, een middeleeuws naslagwerk dat de voornaamste heiligen uit de Roomse kalender van duiding voorziet. Sint-Leonardus wordt daarin beschreven als een grote weldoener, die na zijn dood 's nachts wonderen verrichtte. Menig gijzelaar bevrijdde hij bij het maanlicht uit akelige kerkers en liet hen ontkomen in de duisternis. Snode tirannen werden bestraft. De legende leest als een waar spookverhaal, de nachtelijke setting maakt het extra griezelig.³

Maar, was Sint-Leonardus de enige nachtelijke heilige? Of waren er meer heiligenlevens waarin de nacht een rol speelt? Welk soort scènes speelden zich na zonsondergang af? En hoe moeten we deze scènes interpreteren? Een breder onderzoek was aangewezen om de legende van de heilige Leonardus te kunnen duiden. Deze bijdrage brengt hier verslag over uit.

Eerst belicht ik kort de bron voor mijn onderzoek: een Middelnederlands handschrift van de *Legenda Aurea*. Daarna geef ik aan de hand van concrete voorbeelden een overzicht van de meest voorkomende nachtelijke momenten. Ik zoek vervolgens naar een interpretatie van deze nachtelijke thema's. Aan het einde van deze bijdrage geef ik een overzicht van andere mogelijke bronnen om heiligen en hun lokale verering verder te onderzoeken. Een beredeneerde bibliografie sluit de bijdrage af.

De *Legenda Aurea*: didactiek voor leken

Toen de bedelordes in de dertiende eeuw de stedelingen wilden onderrichten in het geloof, beseften ze al snel dat ze daartoe goede verhalen nodig hadden. Dogma's en droge theologie waren niet voldoende om zielen te

1 Met dank aan Robrecht Janssen en Roger Stuyven van de Heemkundige kring Vlierbeek.

2 Over de verering van Sint-Leonardus in Zoutleeuw en Vlierbeek: R. Suykerbuyck, *The matter of Piety. Material culture in Zoutleeuw's Church of Sint Leonard (c. 1450-1620)*, Doctoraatsverhandeling (UGent, 2017) 381–382.

3 Meer over Leonardus in: G. Konings, *Sint-Leonardus. De legende of 'wat gelezen moet worden' over het leven en de verering van de H.Leonardus van Noblac, (Zoutleeuw, 2009)*

winnen. Spectaculaire heldendaden en pittige spanningsbogen daarentegen zouden beter de aandacht kunnen vasthouden. Een naslagwerk met de beste en meest didactische verhalen was dan ook aangewezen. Jacobus De Voragine, een Italiaanse dominicaan, begon daar rond 1260 aan. Hij verzamelde uit verschillende bronnen heiligenlevens en selecteerde er 153 die de pauselijke goedkeuring hadden gekregen. Deze legendes zette hij vervolgens op chronologische volgorde, zodat de predikant dagelijks kon kiezen welk verhaal hij zou brengen. Bij elke heilige noteerde Jacobus de belangrijkste gegevens en stipte hij hun voornaamste heldendaden aan. Waar het van toepassing was, noteerde hij ook welke wonderen de heiligen na hun dood hadden verricht. Daarnaast schreef hij ook nog 23 hoofdstukken die geloofspunten op een bevattelijke manier uitlegden, met argumenten die kritische leken zouden aanspreken.⁴

Zijn *Legenda Aurea* kende een grote verspreiding in middeleeuws Europa, wellicht omdat dit handboek verplicht studiemateriaal was voor de bedelmonniken. Er zijn vandaag meer dan duizend handschriften bewaard gebleven.⁵ Dit corpus laat mooi zien hoe de tekst heeft doorgeleefd. De lezers en gebruikers voegden immers steeds nieuwe verhalen aan de verzameling toe. Zo ontstonden er verschillende lokale varianten en werd de *Legenda Aurea* echt een dynamisch raamwerk.⁶

De *Legenda Aurea* in het Middelnederlands

De *Legenda Aurea* was niet alleen in het Latijn een succes, de verzameling werd ook in verschillende volkstalen omgezet. De allereerste vertaling in het Middelnederlands was wellicht *Der ystorien bloeme*, een vertaling op rijm uit de dertiende eeuw, waarvan slechts één handschrift is overgeleverd.⁷

- 4 A. Boureau, *La légende donrée. Le système narratif de Jacques de Voragine († 1298)* (Parijs 1984).
- 5 B. Fleith, *Studien zur Überlieferungsgeschichte der lateinischen Legenda aurea* (Brussel 1991).
- 6 M. Carasso-Kok, 'Een goed geordend verhaal. Jacobus de Voragine en de *Legenda Aurea*', in: A. B. Mulder-Bakker en Ma Carasso-Kok (red.), *Gouden legenden. Heiligen en heiligenverering in de Nederlanden* (Hilversum 1997), 27–48.
- 7 W. Verbeke, 'La littérature hagiographique en moyen néerlandais (vers 1170–1550): Les légendes rimées' in: M. Goulet (red.), *Histoire internationale de la littérature hagiographique latine et vernaculaire en Occident des origines à 1550* (7, 2017), 667.

Hartvorming amulet van textiel met afbeeldingen van beschermheiligen en spreuken ©Het Huis van Alijn, Gent, objectnummer 2003-137-002

Rond 1358 ontstond de *Gulden Legende*, een vertaling die wordt toegeschreven aan Petrus Naghel, prior van het Kartuizerklooster in Herne.⁸ De basisversie van deze Middelnederlandse vertaling bevatte 174 heiligenlevens en heel wat handschriften van deze vertaling voegden opnieuw heiligen toe.⁹ De *Gulden Legende* werd voor de eerste keer gedrukt in 1478 door Geraert Leeu van Gouda. De tekst werd ook nog uitgegeven in Utrecht (1480), Zwolle (1490), Delft (1489 en 1499) en Antwerpen (1505 en 1516). Uit eigendomsmerken weten we dat de tekst zowel in kloosterlijke middens circuleerde, als in het bezit van leken was. In het begin van de zestiende eeuw kwam er een einde aan het succes van deze heiligenverzameling, en viel de verspreiding ervan stil.¹⁰ Recent verscheen een kritische editie van de *Gulden Legende* die onder andere in universiteitsbibliotheken raadpleegbaar is.¹¹

De *Gulden Legende* bevat, net als het Latijnse origineel, verhalen over de meest bekende heiligen. Het is in die zin een 'internationale' verzameling, want lokale Zuid-Nederlandse heiligen komen niet voor in de basistekst. Toch zal een heemkundig onderzoeker er heel wat bekende figuren terugvinden, zoals Sint-Maarten, Sint-Antonius, de heilige Barbara, de heilige Agatha en zovele anderen die lokaal vereerd werden. De *Gulden Legende* biedt een goed aanknopingspunt om de achtergronden van deze heiligen verder te onderzoeken. Het is ook een goede bron om de algemene iconografie van de heiligen te begrijpen, en op basis daarvan te bekijken welke elementen men daarvan lokaal in de verf heeft gezet.

De basistekst die voor dit artikel het vertrekpunt vormde, is de digitale editie van een handschrift uit 1438, dat toebehoorde aan de regulieren van Amersfoort. Deze tekst staat verder af van de oorspronkelijke vertaling door Petrus Naghel. Volgens sommige auteurs gaat het zelfs om een aparte, Noord-Nederlandse editie. Anderen menen dan weer dat deze tekst een vertegenwoordiger is van een Utrechtse redactie van de *Gulden Legende*, die de vertaling van Naghel versoepelde en verder aanvulde. Verder onderzoek moet aantonen of het om een aparte vertaling gaat.¹² De keuze voor deze transcriptie, in plaats van de recente kritische editie, was ingegeven door een zeer praktische factor: het liet toe om met zoektermen te werken en zo snel een zicht te krijgen op de passages waarin het woord 'nacht' voorkwam. Bovendien is deze editie voor eenieder te raadplegen via de website van de Universiteit van Amsterdam.¹³

De moderne stad kent nauwelijks meer het zuivere donker en de zuivere stilte, het effect van een enkel lichtje of een enkele stille roep

'De moderne stad kent nauwelijks meer het zuivere donker en de zuivere stilte, het effect van een enkel lichtje of een enkele stille roep', schreef Johan Huizinga reeds in 1919.¹⁴ Het effect van de nacht als plek van

8 M. Kors, *De Bijbel voor leken. Studies over Petrus Naghel en de historische bijbel van 1361* (Leuven, 2007), 21–22.

9 A. Berteloot e.a. (eds.), *Een boec dat men te Latine heet Aurea Legenda: Beiträge zur niederländischen Übersetzung der Legenda aurea* (Münster 2003).

10 K. Goudriaan, 'Het Passionael op de drukpers', in: A. B. Mulder-Bakker en M. Carasso-Kok (red.), *Gouden legenden. Heiligen en heiligenverering in de Nederlanden* (Hilversum 1997) 73–88.

11 Berteloot, G. Claassens en W. Kuiper (eds.), *Gulden legende: de Middelnederlandse vertaling van de Legenda aurea door Petrus Naghel uitgegeven naar handschrift Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15140*, (Turnhout 2011–2017), XLII–XLIV.

12 Berteloot, e.a., *Gulden legende*, XLII–XLIV.

13 W. Kuiper e.a. (eds.), *Digitale diplomatische editie van het excentrische handschrift UBA Amsterdam VI B 14-15* (Amsterdam 2008) http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamanent/bml/Legenda_aurea/UBA_VI_B_14.pdf en http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamanent/bml/Legenda_aurea/UBA_VI_B_15.pdf. Over deze editie, zie: W. Kuiper, 'A priori: Legenda Aurea', *Madoc* 8 (1994) 230–232.

14 Huizinga, J., *Herfsttij der middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* (Amsterdam 1997) 13.

absolute duisternis en stilte is voor ons wellicht moeilijk voor te stellen, maar maakte deel uit van de voortdurende contrastwerking in het alledaagse leven van de middeleeuwen. Geen wonder dus dat de periode na zonsdondergang ook een rol speelt in de universele heiligenlevens die zijn opgenomen in de *Gulden Legende*.

Onze zoektocht naar het woord 'nacht' toonde aan dat er in deze verzameling zeventig heiligenlevens zijn die expliciet een nachtelijke interventie bevatten op een totaal van 178 legendes, zodat we kunnen stellen dat 40 procent een nachtelijke scène bevat. Deze momenten kunnen vervolgens geclusterd worden tot vijf hoofdcategorieën: de nacht als startpunt (11 scènes), als moment van heilige actie (35), als strijdtoneel (19), als moment van bijstand (15) en als het moment waarop de heilige bijkomende kennis verwerft (21).

De nacht als startpunt

Sint-Leonardus was als kind al vroom en werd opgevoed door bisschop Remigius van Reims. Aan het Franse hof was hij bijzonder geliefd. De koning wilde hem alle rijkdom geven, maar Leonardus had liever dat de vorst gevangenen vrijliet. Hoe Leonardus tot dat besluit kwam, wat hem dreef en waarom hij even later radicaal voor een leven in armoede koos, vertelt de legende niet. In heel veel andere heiligenlevens krijgen dergelijke levensbepalende keuzes echter wel meer aandacht. Vaak gebeurt er in het begin van het verhaal iets dat de hoofdpersoon in beweging zette en een levensbepalende beslissing liet nemen. In elf heiligenlevens uit ons onderzoek vindt die *trigger* of dat 'motorisch moment' 's nachts plaats.

De heilige Amandus bijvoorbeeld was een brave monnik toen een nacht in Rome zijn leven een totaal andere wending gaf. Hij wilde namelijk tot 's morgens vroeg in de Sint-Pieterskerk bidden, maar 'doe iageden die coster oneerlic vter kerken ende hi bleef slapende voer die dore vander kerken'.¹⁵ Daar verscheen plots Sint-Pieter die Amandus de opdracht gaf om naar Frankrijk te trekken en de koning op zijn fouten te wijzen. Dat was het begin van het openbare leven van deze Amandus van Maastricht. Ook de heilige Blasius kreeg 's nachts de opdracht om een openbaar leven van prediking te leiden. Hij had zich tot dan toe als een heremiet in een grot teruggetrokken en weigerde met Romeinse soldaten mee te gaan. 's Nachts gaf God hem de opdracht de wereld in te trekken, wat hij vervolgens deed en waarbij hij heel wat wonderen verrichtte.

Vaak is het God, Christus, Maria of een andere heilige die verschijnt en de hoofdpersoon een opdracht geeft. In het geval van Johannes de Aalmoezener was het een mooie jonkvrouw met een kroon van olijfbladeren op het hoofd. Ze verscheen tijdens zijn nachtelijk gebed en vertelde hem dat ze vrouwe Barmhartigheid zelve was, en dat het goed zou zijn als hij haar voorbeeld zou volgen. Vanaf die nacht spande Johannes zich in om de armen te dienen en aalmoezen uit te delen.

Het startpunt is dus in de meeste gevallen een duidelijke opdracht. Soms is het ook een visioen. Sint-Maarten was een Romeins soldaat die op een dag een stuk van zijn mantel afsneed om aan een arme te geven. 's Nachts kreeg hij een visioen waarin hij zag dat Christus zelf deze mantel droeg. Hij hoorde ook hoe Christus tegen de engelen zei: 'Maarten die niet gedoopt is, heeft mij met deze mantel gekleed.' Meer toelichting had Maarten niet

15 'Toen joeg de koster hem oneerbiedig uit de kerk en hij (Amandus) bleef slapen voor de deur van de kerk': http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamanent/bml/Legenda_aurea/UBA_VI_B_14.pdf.

nodig, hij liet zich meteen de volgende dag dopen en stelde zijn leven voortaan in dienst van God.

Keizer Constantijn kreeg tot twee keer toe nachtelijk vuurwerk te zien. Aan de hemel verscheen een brandend kruis met daarboven stralend gouden letters die hem aanmaanden: in dit teken zal je overwinnen. Constantijn nam deze boodschap ter harte. Hij liet de volgende dag een gouden kruis voor zijn troepen uitdragen en won de veldslag. Dit zou hem geïnspireerd hebben tot het Edict van Milaan (313) dat vrijheid van godsdienst in het Romeinse Rijk afkondigde en zo een einde maakte aan de vervolging van de christenen.

Er waren tenslotte ook heel wat heiligen die in het begin van het verhaal 's nachts ontsnapten, zoals de heilige Eulalie, een dochter uit een rijke familie, bijvoorbeeld. Haar verhaal begint als ze 's nachts 'die dore al heymelic op (dede)¹⁶, het ouderlijk huis ontvluchtte om na een barre tocht door struiken en distels de verering van Isis, Apollo en Venus aan te klagen. En dat was dan weer het begin van een groot conflict met een Romeins rechter, dat op haar marteldood zou eindigen.

De nacht als moment van heilige actie

Er was eens een valse tiran die christenen gevangenhield. Omdat hij wist dat Sint-Leonardus zelfs ijzeren boeien kon laten smelten, besloot hij de gevangene ver onder de grond te verbergen. Hij liet een diepe put graven en boven die kerker bouwde hij een houten huisje waarin hij zwaar-bewapende ridders liet waken. Maar volgens de *Gulden Legende* baatte het niet: 'So quam Sunte LEONAERT des nachtes ende keerde Die kiste omme daer die ridders in lagen ende ... daer na ginc hi mit lichte inden putte.'¹⁷ De gevangene werd bevrijd en Sint-Leonardus versterkte zijn reputatie als redder in nood.

Eens het verhaal gestart is en de heilige wist welke opdracht hij of zij in het leven had, passeren er heel wat acties de revue die de heiligheid van de hoofdpersoon moeten onderbouwen: heiligen gaven immers het goede voorbeeld én lieten zien dat ze bovennatuurlijke krachten konden inschakelen. Deze heldendaden gebeurden bij voorkeur overdag, in aanwezigheid van een publiek dat zich aan de moed of de wonderkracht kon vergapen. In ons onderzoek telden we ook 35 actiescènes die zich in de duisternis van de nacht afspeelden.

Sint-Nicolaas bijvoorbeeld kwam ook in de *Gulden Legende* 's nachts langs en schonk arme drommels dan enkele goudklompen. 'Niemand wist dat ze van hem kwamen', vermeldt de tekst daar expliciet bij. De heilige Theodorus stak na zonsondergang een tempel van Mars in brand. Benedictus liet 's nachts een bron ontspringen en Elizabeth bleef de hele nacht door onvermoeibaar zieken verzorgen. Bij deze acties zijn er amper getuigen, wat ze uiteraard des te straffer maakte.

Heiligen verrichtten ook 's nachts genezingen. Cosmas en Damianus bijvoorbeeld verschenen na hun dood in de droom van een zieke man. Zijn been was aangevreten door kanker. De arme zieke hoorde de heiligen overleggen: ze besloten om het zieke been te vervangen door het been van een pas gestorven zwarte die op het kerkhof begraven lag. De transplantatie vond plaats en toen de zieke de volgende dag wakker werd was hij helemaal

Een devotiepenning van Sint-Maarten, omgewerkt tot een sierspeld ©Het Huis van Alijn, Gent, objectnummer 1979-325-001

16 'De deur stilletjes open deed', http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamanent/bml/Legenda_aurea/UBA_VI_B_14.pdf.

17 'Zo kwam Sint-Leonardus 's nachts en verwoeste de houten constructie waar de ridders zich in verborgen hadden... daarna ging hij met een licht in de kerker', http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamanent/bml/Legenda_aurea/UBA_VI_B_15.pdf.

genezen. 'Doe spranc <+hi> op van bliscappen van sinen bedde ende seide hem allen die daer waren wat hi in sinen slaep gesien had ende hoe hi genesen was.'¹⁸ Wel ging hij voortaan met één zwart been door het leven.

Cosmas en Damianus waren geneesheren. Na hun dood transplanteerden ze 's nachts een been van een zieke. Hun magische zalf zorgde ervoor dat er geen litteken overbleef (Cosmas en Damianus, Michel Wolgemut, Neurenbergkroniek van Schedel, Neurenberg 1493. Afbeelding via Rijksstudio publiek domein)

Andere heldendaden waren iets subtieler, maar daarom niet minder doeltreffend. Heiligen verschenen namelijk 's nachts aan anderen om hen een concrete opdracht te geven. Zo verscheen Benedictus 's nachts aan een proost om hem te tonen waar hij een klooster moest stichten en hoe dat precies moest verlopen. Helaas luisterde de proost niet goed en dus moest Benedictus het de volgende dag alsnog zelf komen uitleggen. Maria Magdalena verscheen dan weer in een droom aan een prinselijk paar dat had verzuimd om weldoeners te ondersteunen. Maria Magdalena sprak hen toe 'seer toornich ende gram mit enen bernenden aensichte of alt huus gebernt had.'¹⁹ Haar donderpreek liet het prinsenvaar niet onberoerd en de

18 'Toen sprong hij van blijdschap uit zijn bed en vertelde aan allen die daar waren wat hij in zijn slaep had gezien en hoe hij genezen was', http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamant/bml/Legenda_aurea/UBA_VI_B_15.pdf.

19 'Zeer woedend en razend met een brandend gezicht alsof heel het huis gebrand had', http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamant/bml/Legenda_aurea/UBA_VI_B_15.pdf.

volgende dag gaven ze de heiligen alles wat ze nodig hadden. Uiteindelijk bekeerden ze zich zelfs.

De nacht als strijdtoneel

Lang geleden werd een pelgrim in Duitsland gevangengehouden in een kasteel. Hij was op de terugweg van een bedevaart naar Sint-Leonardus en verzekerde zijn bewakers dat deze heilige hem zou komen redden. Hoewel de heilige de kasteelheer al drie nachten lang had aangespoord om de pelgrim vrij te laten, zat de pelgrim nog steeds vast. Maar daar kwam snel verandering in: 'Opden derden nacht so nam Sunte LEONAERT den pelgrym ende leyden vter borch Ende thant viel die toorn mitter helfte vander borch ende versmoorde veel lude ende die prince bleef alleen te liue om dat hi meer scanden hebben soude mer hi brac sijn been.'²⁰ De kasteelheer bleef enkel in leven, omdat hij zich zou schamen dat hij de raad van Sint-Leonardus in de wind had geslagen.

Sint-Leonardus was als het ware gespecialiseerd in het nachtelijk bekampen van snode tirannen. In achttien andere legendes krijgen de heiligen te maken met heel andere nachtelijke tegenstanders. Duivels bijvoorbeeld opereerden bij voorkeur na middernacht en gingen daarbij zelden zachtzinnig te werk.²¹ Zo kreeg Franciscus harde klappen van een groep duivels die hem 's nachts kwamen bezoeken. Deze aanval dwong hem meteen tot introspectie: waar had hij deze kwelling aan verdiend? Het antwoord lag volgens hem voor de hand: hij verbleef die nacht in het huis van een rijke kardinaal, en dat was te veel luxe voor de bedelmonnik. De volgende dag vertrok Franciscus dus weer. De heilige Martha kreeg eveneens nachtelijk bezoek van een aantal duivels. Terwijl zij op haar sterfbed lag, blies een sterke wind alle kaarsen uit. Martha zag hoe een schare duivels bezit van haar probeerde te nemen. De heilige ontstak meteen in gebed, waarop Jezus zelf verscheen en haar verzekerde dat ze naar de hemel zou gaan.

Sint-Leonardus was als het ware gespecialiseerd in het nachtelijk bekampen van snode tirannen

Rechtstreekse aanvallen van duivels bleven echter vooral voorbehouden voor nevenpersonages in het verhaal, zodat de heiligen eerder een ander soort nachtelijke aanvallen moesten vrezen. Sint-Jan-Christostemos ontsnapte bijvoorbeeld ternauwernood aan een nachtelijke moordaanslag. De heiligen Laurentius en Christina werden 's nachts gemarteld, Sint-Felix kreeg inbrekers over de vloer en Sint-Maarten overleefde ongeschonden een brand die 's nachts in zijn slaapkamer opflakkerde.

Heiligen kregen in de duisternis van de nacht ook te maken met seksueel geweld. In het geval van Marciana liep dat gelukkig goed af, want haar aanvaller werd plots omgeven door een dikke gemetselde muur en kon niet meer ontsnappen. Twee andere bruten die daarna een poging waagden, ondergingen hetzelfde lot. Cecilia kwam in de verleiding, maar deelde haar echtgenoot voor het slapengaan mee dat ze altijd kuis zou blijven.

20 'Op de derde dag nam Sint-Leonardus de pelgrim mee en leidde hem uit de burcht. En meteen stortte de toren met de helft van de burcht in en doodde daarbij veel mensen. De prins bleef alleen in leven opdat hij de schande zou ervaren, maar hij brak (wel) zijn been', http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptament/bml/Legenda_aurea/UBA_VI_B_15.pdf.

21 Meer over de rol van de duivel in de *Gulden Legende*, zie: J. Hlatky, 'Der böse Feind – Die Figur des Teufels in der 'Legenda aurea', in: A. Berteloot e.a. (eds.), *Een boec dat men te Latine heet Aurea Legenda: Beiträge zur niederländischen Übersetzung der Legenda aurea* (Münster 2003) 195–215.

Bedevaartsvaantje, getuige van de verering van Sint-Leonardus in Vlierbeek © Heemkundige kring Vlierbeek

Ook de heilige Bernardus kreeg af te rekenen met seksuele toenaderingen. Dat verhaal begint zo: 'Op een tijd doe BERNARDUS geherberget was in eenre vrouwen huus so mercte die vrouwe dattie iongelinc scoon was van aensicht also dat si seer onsteken was in sijnre minnen.'²² Zij waagde daarop drie pogingen om bij hem onder de lakens te kruipen. Telkens riep hij echter 'dief, dief', waarop alle aanwezigen kwamen kijken wat er gebeurde. Toen de vrouw hem later smalend vroeg waar die dief dan op uit was, wees Bernardus fijntjes op de grote schat van zuiverheid die hij bewaarde en die hij zich door niemand zou laten ontnemen.

Nachtelijke bijstand

Heiligen waren bijzonder actieve mensen, die dag en nacht in de weer waren met gebed, het verrichten van goede daden en het verzet tegen de heidenen. Al die bezigheden kostten energie en zo kwamen de heiligen af en toe op een punt dat ze het niet meer zagen zitten. In vijftien scènes uit ons onderzoek kwelden donkere gedachten de hoofdpersonen midden in de nacht, maar gelukkig was de redding ook nabij. Johannes Damascenus voerde bijvoorbeeld een nachtelijk gesprek met Maria, die hem nieuwe hoop gaf. Sint-Concordius ontmoette een engel die hem aanspoorde om niet bang te zijn en vooral dapper voort te strijden 'strijt manlic want ic bin mitti'.²³ De heilige Barbara kreeg midden in de nacht bezoek van Jezus die haar moed insprak. Bovendien beloofde hij haar dat hij al haar wonden zou genezen, wat daarop gebeurde.

Ook andere heiligen ontvingen verzorging midden in de nacht. Zo streken er 's nachts engelen neer in de cel van Catharina om haar wonden te genezen. En bij Sabinus kwam een weduwe 's nachts in het geheim voor hem zorgen. Niet iedereen stelde dergelijke medische bijstand trouwens op prijs. De heilige Agatha bijvoorbeeld wees de man die haar borsten met zalf wilde inwrijven af. Haar argument was niet schaamte, maar wel de stelling dat alleen Christus haar zou kunnen genezen. De man moest daarop lachen en onthulde dat hij de apostel Petrus was. Terwijl Agatha in gebed verzonk genazen haar wonden.

Nachtelijke hulp kon nog concreter zijn. Zo werd de heilige Alexander midden in de nacht bevrijd door een kind, en redde Jezus Catharina

22 'Op een dag toen Sint-Bernardus ondergebracht was in het huis van een dame, merkte de vrouw dat de jongeling een mooi gezicht had en zodoende werd we zeer verliefd op hem', http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamant/bml/Legenda_aurea/UBA_VI_B_15.pdf.

23 'Strijd heldhaftig, want ik sta aan je zijde', http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamant/bml/Legenda_aurea/UBA_VI_B_14.pdf.

Met veel zorg verpakt reliëf uit een van de Mechelse besloten hofjes © Museum Hof van Busleyden, Mechelen

's nachts uit het water. De heilige Secundus stond dan weer midden in de nacht voor een brede rivier en kreeg hulp van een engel die de teugels overnam en het paard veilig naar de overkant leidde.

De nacht brengt ultiem inzicht

Sint-Leonardus verscheen volgens de legende na zijn dood verschillende keren 's nachts 'in een wit cleet' en bevrijdde dan onschuldige gevangenen. Zijn verschijning werd nadien wel eens als een visioen omschreven. Zelf kreeg Leonardus geen bovennatuurlijke informatie, dit in tegenstelling tot andere heiligen.

Ik telde namelijk in de *Gulden Legende* 21 nachtelijke scènes die de heiligen extra informatie verschaften. Zij waren op dat moment vaak al enige tijd actief, en bereikten een volgende fase in hun persoonlijke groei. Op dat moment kregen zij bijkomende uitleg die hun geloof verdiepte. In die zin was de nacht vaak het uur der waarheid, vooral wat het leven na de dood betrof.

De heilige Carpus bijvoorbeeld was 's nachts in gebed toen het huis waarin hij zich bevond plotseling in tweeën deelde. Naast hem zag hij een brandende oven met vurige serpentes, boven hem de stralende hemel met God en de Engelen. Carpus had echter vooral oog voor de twee zielen die naast de oven stonden en die door duivels richting het vuur werden geduwd. Hij verheugde zich er al op om deze mannen in de vlammen te

zien verdwijnen, toen God plots opstond van zijn troon en vanuit de hemel naar de aarde kwam, omgeven door een schare lichtgevende engelen. Vol verbazing zag Carpus hoe God de zielen bevrijdde. Hij kreeg ook te horen dat hij een voorbeeld moest nemen aan de barmhartigheid van God. Een wijze les, die Carpus niet snel zou vergeten.

Antonius werd dan weer midden in de nacht gewekt door een stem die hem aanspoorde buiten te gaan kijken. Daar zag hij een groot wezen wiens hoofd in de wolken verdween. Hij zag ook dat figuren met vleugels naar de hemel wilden opvliegen, maar werden tegengehouden. Antonius was zeer aangedaan toen hij besepte dat dit de zielen van gelovigen waren die door hun misdaad niet naar de hemel mochten gaan.

Ex-voto gebruikt in de verering van Sint-Antonius om gezondheid van de varkens af te smeken ©Het Huis van Alijn, Gent, objectnummer 2003-117

Niet alleen heiligen kregen nachtelijke boodschappen die uitlegden hoe de vork in de steel zat, ook hun naasten kwamen 's nachts tot inzicht. De ouders van de heilige Agnes bijvoorbeeld waakten droevig bij haar graf, plots 'sagen si inder stilheyt des nachtes ene scare van ioncfrouwen die al waren gecledet mit gulden mantelen Ende gingen daer voer mit enen sonderlingen lichte'.²⁴ Hun eigen dochter liep mee in deze optocht, met naast haar een prachtig lam, witter dan sneeuw. Toen de stoet bij het graf was aangekomen, sprak Agnes haar ouders toe. Ze vroeg hen niet droevig te zijn nu ze met eigen ogen konden zien hoe gelukkig hun dochter was in de hemel.

24 'Ze zagen in de stilte van de nacht een optocht van jonkvrouwen, allen gehuld in een gouden mantel. En zij schreden voort in een bijzonder licht', http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamanent/bml/Legenda_aurea/UBA_VI_B_15.pdf.

De heilige Agnes verscheen 's nachts aan haar ouders, in volle luister, met een stralend gewaad en een lam 'zo wit als sneeuw' (Heilige Agnes, Meester van de Olijfborg uit de Verzameling Dutuit, 1463–1500. Afbeelding via Rijksstudio publiek domein)

Heel af en toe kregen heiligen in de nacht een voorspelling te horen. Zo kreeg Polycarpus 's nachts een visioen dat zijn hoofd in brand stond. Hij wist dus dat hij snel zou sterven. Cyriacus kreeg ook 's nachts te horen dat zijn dood nabij was, wat hem nog de tijd gaf om een aantal mensen te dopen voor het te laat zou zijn.

Licht en heiligen zijn nauw met elkaar verbonden. Dat bewijst ook dit flambeeuwschild van Sint-Antonius. Dergelijke schilden werden aan een offerkaars bevestigd. © Het Huis van Alijn, Gent, objectnummer 1977-248-010

Betekenis van de nachtelijke scènes

De nachtelijke momenten in de *Gulden Legende* zijn in de eerste plaats intiem van aard. Hier treffen we de heilige als het ware aan in de coulissen. In alle rust laadde hij of zij de batterijen op, heelde wonden en kreeg nieuwe inspiratie. De nacht was een rustpunt, een moment van bezinning en herbronning. Als er 's nachts wonderen gebeurden, dan vertelde men er vaak bij dat niemand de heilige zag, of dat niemand wist dat dit wonder het werk was van deze heilige. Bescheidenheid siert de mens, en ook de heilige, blijkt aldus. Sint-Leonardus was daarop een uitzondering, zijn nachtelijke bevrijdingsacties werden vaak door meerdere mensen waargenomen en droegen bij tot zijn faam als redder van onterecht beschuldigden.

Elders in de *Gulden Legende* weidt de auteur uit over de metten, het getijdengebed dat men in de kloosters bad tussen zonsondergang en zonsopgang. Volgens de tekst was het belangrijk om dan te bidden, omdat de nacht de tijd der *dwalinge* is. Ook in de heiligenlevens zijn er na zonsondergang misdadigers op pad die zaken uitvoeren die het daglicht schuwen. Bovendien is er, vaak om middernacht, communicatie mogelijk met overledenen. Duivels en ander gespuis maakten ook een intrede, en er waren allerlei boze geesten aan het werk om doodbrave zielen te verleiden. Heiligen doorstonden die moeilijke tijd, konden de gevaren de baas, en herschiepen de nacht tot een moment van licht. Regelmatig verdreven ze ook letterlijk de duisternis en lezen we dat de heilige in kwestie licht lijkt te geven. Het nachtelijke optreden toonde zo eens te meer aan dat de heilige sterker was dan het kwade, en alle duisternis overwon. Spectaculaire verschijnselen als brandende kruisen tegen een diepzwarte achtergrond zetten deze contrastwerking extra in de verf.

Omdat de nacht de tijd van duisternis en dwaling was, bleek het belangrijk om ook tijdens de nacht te bidden voor het eigen zielenheil en dat van anderen. Voor het onderhouden van de metten zijn er ook nog andere argumenten volgens de *Gulden Legende*. De nacht was immers een heilig uur, want cruciale momenten uit het leven van Christus speelden zich 's nachts af. Zo werd Hij om middernacht geboren, 's nachts gevangengenomen en bespot. Hij daalde bovendien na zonsondergang af in de hel om daar goede zielen te bevrijden. En ook het Laatste Oordeel zal, volgens de *Gulden Legende*, om middernacht plaatsvinden. De nacht was dus het moment van de waarheid over het zielenheil van een mens. Heiligen wankelden dan ook niet als het donker wordt, maar bleven (soms heel letterlijk) een lichtend voorbeeld, geheel in de lijn van Christus.

Bovenal was de nacht het moment waarop de heilige transformeerde

Bovenal was de nacht het moment waarop de heilige transformeerde. Hij of zij maakte 's nachts heel bewuste keuzes die zijn of haar leven een andere draai gaven. Of het nu ging om te besluiten om weg te trekken en het geloof te verkondigen, om de halsstarrige weigering om zich te laten genezen, of om de visoenen die verschillende heiligen 's nachts te zien kregen: de duisternis veranderde hen. Het was voor vele heiligen een soort liminaal moment, los van het gewone dagelijkse leven, waarop bijzondere

krachten werkzaam waren. Als de zon weer opkwam bleek de hoofdpersoon niet meer dezelfde als voorheen.

Conclusie

Over Sint-Leonardus werden verschillende nachtelijke verhalen verteld. Ik vroeg me af hoe uitzonderlijk deze nachtelijke dadendrang was en onderzocht de rol van de nacht in andere heiligenlevens. Ik deed dat aan de hand van één handschrift van de *Gulden Legende*, dat 178 heiligenlevens bevatte. Ongeveer 40 procent van die didactisch bedoelde verhalen heeft een nachtelijke scène. Deze kan men onderverdelen in vijf hoofdsoorten: de nacht als startpunt, als moment van actie, als strijdtoneel, als keerpunt waarop de heilige geholpen wordt en als moment van ulthiem inzicht.

De situering in de nacht heeft meerdere redenen. De nacht is een intiem moment, waarop de heilige meer dan overdag op zichzelf is aangewezen. Door letterlijk licht in de duisternis te brengen, toont de heilige zijn/haar grote kracht. Bovendien zien heiligen vaak ook zelf het licht in een nachtelijk visioen. Zo bleek de nacht ook in heiligenlevens vaak het uur van de waarheid.

Voorkant van een bidprentje, uitgereikt bij de jaarlijkse begankenis in Vlierbeek. U ziet de abdijgebouwen en linksboven het beeld van Sint-Leonardus dat in de kerk te zien is. ©Heemkundige kring Vlierbeek

Meer bronnen over lokale heiligenverering

Deze bijdrage baseerde zich op één handschrift van het *Gulden Legende*, maar er zijn talrijke andere middeleeuwse heiligenlevens die het bestuderen meer dan waard zijn. De *Gulden Legende* bevat immers, zoals gezegd, enkel de meest bekende 'internationale' heiligen. Wie op zoek is naar middeleeuwse teksten over lokale heiligen als Godelieve van Gistel, Lutgardis van Tongeren of Amalberga van Geraardsbergen vindt een goed startpunt via de inventaris van de *Narrative Sources*, die Middelnederlandse en Latijnse bronnen bevat en verwijst naar edities (<http://www.narrative-sources.be/>). Lokale heiligenlevens zijn ook terug te vinden via de verzameling volksverhalen, die u kunt doorzoeken via <http://www.volksverhalenbank.be>.

Bij het bestuderen van lokaal vereerde heiligen in het algemeen en Sint-Leonardus in Vlierbeek in het bijzonder, kunnen nog heel wat andere bronnen betrokken worden. Hierbij een overzicht:

Iconografie: in de abdijkerk van Vlierbeek zijn twee afbeeldingen van Sint-Leonardus te zien: een beeld uit de zeventiende eeuw en een schilderij uit 1854 waarop hij een koningin in barensnood redt. Op zoek naar andere afbeeldingen kunt u terecht in erfgoeddatabanken als erfgoedinzicht.be en erfgoedplus.be. Zij bevatten veel objecten die een beeld geven van de lokale heiligenverering in Vlaanderen. Zo kan de heilige ook afgebeeld zijn op het zegel van een bepaalde parochie of gemeente, en ook die afbeelding kan informatie bevatten over de scènes die men belangrijk vond of de wijze waarop de heilige werd vereerd. Andere iconografische bronnen zijn de communie- en doodsprentjes, waarop lokale heiligen zijn afgebeeld, en de pelgrimstekens. Een synthese van dit religieuze erfgoed en de mogelijkheden ervan vindt u in de *Atlas van het religieus erfgoed in Vlaanderen* (https://issuu.com/crc/doc/atlas_van_het_religieus_erfgoed).

In Vlierbeek organiseerde men vroeger een **jaarlijkse bedevaart** of begankenis voor Sint-Leonardus, waar men kon bidden voor zwakke kinderen en zwangere vrouwen. Processievaantjes en affiches getuigen nog van deze verering, net als verhalen die de oudere leden van de heemkundige kring hierover nog kunnen vertellen.

Het loont de moeite om ook voor uw lokale context eens na te gaan of er vroeger bedevaarten, processies of bijzondere vieringen werden georganiseerd waarbij relieken aan de gelovigen werden getoond. De *databank immaterieel erfgoed* bevat vele tradities die vandaag nog gelinkt zijn aan een heiligenverering, zoals de Sint-Dymphna verering in Geel, de Sint-Gummarusprocessie in Lier en de Sint-Maarten viering in Beveren-Waas.²⁵ De beeldbanken van de erfgoedcellen zijn een goed startpunt om op zoek te gaan naar foto's van processies en bedevaarten in het (nabije) verleden.

Om een beter idee te krijgen over hoe groot die lokale verering precies was kunt u ook de **parochiale rekeningen** bestuderen, net als affiches die dit gebeuren aankondigen. Ook de **ex voto's** die in sommige kerken nog bewaard gebleven zijn, geven een idee van het soort wensen die aan de heiligen werd voorgelegd. Het Kadoc bewaart archief bescheiden die informatie bevatten over het rijke roomse leven waar de heiligen een belangrijke rol in speelden.

De echtheid van relieken van Sint-Leonardus in Vlierbeek werd verschillende keren in vraag gesteld. Een bewijs van echtheid kon bij de bisschop worden aangevraagd en is bewaard gebleven.

Dergelijke **oorkonden** zijn vaak gestandaardiseerd, maar vertellen wel het verhaal van het belang dat de overheid hechtte aan reliekenverering.

25 <https://immaterieelerfgoed.be/>; Zie ook: <https://www.lecavzw.be/tradities/feesten/overzicht>. Een inventaris van de 380 processies in Vlaanderen en Brussel vindt u ook in www.odis.be.

Sint-Maarten zingen in Mechelen © Museum Hof van Busleyden, Mechelen

JOANNES HENRICUS

Sacri Romani Imperii Comes à Franckenberg & Schellendorf, Dei & Apostolicae Sedis Grauid
 Archiepiscopus Mechliniensis, Primas Belgii, Ordinis sancti Stephani Regis Hungariae Crucis
 Majoris Eques, Sacrae Caesaris & Regiae Apostolicae Majestatis actualis Confiliarhus intimus, &c. &c.

Tenore praesentium notum facimus et attestamus, quod Nobis exhibita fuerint
 certa Reliquia Capitis Sancti Leonardi, ab Illust. et Rev. Domino Mathia Storio
 Archiepiscopo Mechliniensis Praedecessore nostro die 25. Novembris 1616. Legitimè appro-
 bata, è quibus aliquam particulam desumpimus, quam Nos Hodie juxta praescriptam
 Sac. Conc. Tridentini Legitimè recognovimus et approbavimus, ac reverenter repomi
 et collocari fecimus in reliquiario argenteo figura ovata, crystallo ab anteriori parte
 ornato, quod reliquiarium filo serico rubet coloris debite colligari, et sigillo nostro
 minore in cera hispanica impresso affirmari jussimus: Perhibentes, ut praefata Reliquia
 S^t. Leonardi publicè fidelium Venerationi in Diocesi nostra exponi, nullatenus tamen
 exaltari possint. Datum Mechlinia in Palatio nostro Archiepiscopali die 9. Septembris
 Anni 1770.

J. H. Maenen Vic. Grabs

De Mandato Excellentiae Suae

Melchior Antonius Keker Cur. et Secret.

Oorkonde uit 1770 die de echtheid van het reliek van de H. Leonardus uit Vlierbeek bevestigt ©Heemkundige kring Vlierbeek

In sommige gevallen leven er nog **lokale verhalen en legendes** aangaande de wonderen die de heilige heeft verricht. Deze zijn ook een goede bron om de betekenis van de heilige voor een lokale gemeenschap te achterhalen. Kronieken, dagboeken en kranten kunnen informatie bevatten over bijzondere gebeurtenissen, zoals bijvoorbeeld diefstal van een heiligenbeeld of bijzondere verering van de heilige.

De **lokale naamkunde** verwijst vaak naar de verering van de heilige. Denk daarbij uiteraard aan de parochiekerk, maar ook aan allerlei verenigingen en lokale handelaars die naar een heilige verwijzen. Harmonies en fanfares bijvoorbeeld heten vaak Sint-Cecilia en vieren ook nog jaarlijks een Ceciliafeest in november.

Beredeneerde bibliografie

De zoektocht naar de achtergronden en de legende over een bepaalde heilige, start op www.heiligen.net. Hier kunt u de heiligen makkelijk tergvinden en de samenstellers verwijzen ook naar de verhalen uit de *Legenda Aurea*. Andere gegevens over verering en verdere legendevorming vindt u op de volgende websites: <http://www.meertens.knaw.nl/beschermheiligen/>; www.verhalenbank.nl;

De volgende algemene naslagwerken zijn bijzonder nuttig bij de verdere studie van de heiligen in Vlaanderen: A. Claes, J. Claes, en K. Vincke, *Sanctus: meer dan 500 heiligen herkennen* (Leuven 2004); A. Claes, J. Claes, en K. Vincke, *Sancti: nog meer heiligen herkennen* (Leuven 2004); A. Claes, J. Claes, en K. Vincke, *Geneesheiligen in de Lage Landen* (Leuven 2005); A. Claes, J. Claes, en K. Vincke, *Beschermheiligen in de Lage Landen* (Leuven 2006); A. Claes, J. Claes, en K. Vincke, *Sanctorum: heiligen herkennen* (Leuven 2007); C. Jöckle, *Heiligen van alle tijden: levens, legenden, iconografie* (Gooi en Sticht, 1995); H. Geybels, *Heiligen en tradities in Vlaanderen: lente & zomer* (Leuven 2017); H. Geybels, *Heiligen en tradities in Vlaanderen: herfst & winter* (Leuven 2018).

Recente studies over heiligenlevens in de Zuidelijke Nederlanden: W. Verbeke, 'La littérature hagiographique en moyen néerlandais (vers 1170–1550): Les légendes rimées' en V. Vermassen, 'Latin hagiography in the Dutch-speaking parts of the Southern Low Countries (1350–1550)' beide publicaties in: M. Goullet (red.), *Histoire internationale de la littérature hagiographique latine et vernaculaire en Occident des origines à 1550* (7, 2017)

Algemene basiswerken voor de geschiedenis van de hagiografie en de heiligen zijn: R. Aigrain *L'hagiographie: ses sources, ses méthodes, son histoire* (Brussel 2000); A. Vauchez, *Saints, prophètes et visionnaires. Le pouvoir surnaturel au Moyen Age* (Parijs 1999); A. Angenendt, *Heilige und Reliquien: die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zur Gegenwart* (München 1994); D. Hacke, 'Saints as cultural history', in: M. Calaresu, F. De Vivo, Filippo, J.P. Rubiés, (red.), *Exploring cultural history: essays in honour of Peter Burke* (Ashgate, 2010); G. Philippart, *Les légendiers latins et autres manuscrits hagiographiques* (Turnhout 1977).

Een recente studie over de betekenis van relieken in religieuze tradities is: Inge Schriemer (red.), *Relieken* (Zwolle 2018). Voor een kritische blik op de heiligenlevens en de keerzijde van hun 'heldendaden': C. Nicey, *Eeuwen van duisternis. De christelijke vernietiging van de klassieke cultuur* (Amsterdam 2017).

Biografie

Jacqueline van Leeuwen (1975) is lid van de Heemkundige kring Vlierbeek. Zij is doctor in de geschiedenis, met als specialisatie laat-middeleeuwse stadscultuur. Ze werkt bij FARO, het Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed als adviseur vorming en organisatieontwikkeling. In haar vrije tijd ontwikkelt ze vertelwandelingen die middeleeuwse heiligenlevens voor een hedendaags publiek ten gehore brengen. De jaarlijkse Sint-Maartenswandeling in Kessel-Lo en de Leonarduswandeling voor de Heemkundige kring Vlierbeek zijn daarvan recente voorbeelden.

'Het is weer donker maen'

Smokkel en de nacht in de Kempen tijdens de Franse tijd

Dirk Lueb

'Tout le peuple de la Campine attend l'hiver avec une sorte d'impatience', zo verklaarde een Franse ambtenaar in september 1808 in een rapport over smokkel in de Kempen.¹ Het was volgens hem tijdens de lange koude nachten dat de Kempenaren verwachtten op minder weerstand van politie en douaniers te stuiten en daarom vooral dan smokkelden.² Zulke stellingen worden historiografisch vaak beschouwd als een discours dat door autoriteiten op de 'criminele' nacht geprojecteerd werd. Craig Koslofsky stelde dat de nacht doorheen de vroegmoderne periode als steeds verdachter werd gezien. Toegenomen vrije tijd had er volgens hem in de achttiende eeuw voor gezorgd dat de nacht door overheden meer gewantrouwd werd. Vrije tijd, dronkenschap en geweld vonden elkaar tijdens de gevaarlijke nacht en culmineerden vaak in een wanordelijke geweldsorgie. Dit leidde dus tot de invoering van bijvoorbeeld avondklokken om het onzedelijke gedrag van jongeren enigszins te beperken. Ook het ontstaan van een speciale nachtwacht kan in dit licht worden verklaard. Er bestond bijvoorbeeld geen dagwacht, zo verklaart Koslofsky. Tegelijkertijd, echter, was de nacht niet inherent crimineel dan de dag. De nacht werd enkel als meer beangstigend ervaren, wat volgens Koslofsky leidde tot zwaardere straffen.³

Ook nachthistoricus Alain Cabantous benadrukt de discrepantie tussen het beeld van de nacht en de criminele werkelijkheid.⁴ Het beeld van de gevaarlijke nacht is volgens hem vooral een elitebeeld, ontstaan door een stigmatisatie van bovenaf. Na verschillende vormen van criminaliteit 's nachts en overdag met elkaar te hebben vergeleken, concludeert Cabantous dat de nacht niet het allesoverheersende tijdstip van misdaad was. Noch is volgens hem het criminogene karakter van de nacht bewezen. Toch zijn er bepaalde vormen van criminaliteit die vooral 's nachts plaatsvonden – met name diefstal en gewapende overvallen. A. Roger Ekirch hanteert daarentegen een veel praktischer beeld van de nacht. Volgens hem waren er een aantal misdaden die een nachtelijk karakter hadden. Het donker bood praktisch nut om ongezien diefstallen te kunnen plegen of te stropen. Ekirch zag in smokkel echter de meest typische vorm van nachtelijke

1 'Alle inwoners van de Kempen wachten ongeduldig op de winter'.

2 Rijksarchief Antwerpen (verder R.A.A.), Provinciaal archief Antwerpen (verder P.A.A.), Serie A, Fransch Tijdvak, inv. nr. 127/13.

3 C. Koslofsky, *Evening's empire. A history of the night in Early Modern Europe* (Cambridge 2012) 8–9.

4 A. Cabantous, *Histoire de la nuit. XVIIe – XVIIIe siècle* (Villeneuve d'Ascq 2009) 159–183.

criminaliteit. Geholpen door de duisternis genoot de nacht de voorkeur van smokkelaars om ongezien grote hoeveelheden verboden goederen te transporteren.⁵

Veel van deze historici hebben zich slechts enkel op juridische bronnen gebaseerd – berucht om hun zogenaamde ‘dark number’.⁶ Criminaliteitscijfers registreren alleen maar criminaliteit die in het vizier van autoriteiten is gekomen en weerspiegelen daarom vaak voorkeuren van diezelfde autoriteiten. Inderdaad, Cabantous gaf aan dat juridische archieven een zekere vertekening vertonen, omdat de intensiteit van controle door autoriteiten tijdens de nacht vaak intenser was, juist vanwege het negatieve discours over dat dagdeel.⁷ Er bestaat in de historiografie dus een zekere frictie tussen discours en praktijk – en de invloed van beeld op praktijk.

Om dit probleem te overbruggen zouden beeld en praktijk dus idealiter gecombineerd moeten worden. Bij inbeslaggenomen documenten van de ‘Commission pour connaître de toutes les affaires relatives à la fraude’, ingesteld om fraude in de Belgische departementen te bestrijden, bevinden zich ook brieven geschreven door smokkelaars zelf. Dit artikel combineert daarom twee verschillende soorten materiaal: de gebruikelijke juridische bronnen en deze egodocumenten. Het eerste deel van dit artikel analyseert het plaatsvinden van nachtelijke smokkel aan de hand van inbeslagnames door de douane. Het tweede deel gaat dan vervolgens in op de manier waarop smokkelaars zelf de nacht gebruikten.

Het bestuderen van smokkel in het departement van de Twee Neten

Tijdens de Franse tijd nam smokkel in het departement van de Twee Neten (de huidige provincie Antwerpen) haast epidemische vormen aan – volgens de Franse overheidsfunctionarissen die meerdere malen aan de alarmbel trokken. In 1795 werden de voormalige Oostenrijkse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik door de Franse Republiek geannexeerd. De vrijwel constante oorlogen tussen Frankrijk en vooral Groot-Brittannië gingen al snel gepaard met economische maatregelen om elkaars economie schade te berokkenen. Zo voerde eerstgenoemde een reeks stringente douane-maatregelen in die effectief de invoer van Britse manufacturen en door Britten verhandelde koloniale producten aan banden legden.⁸ Dit weerhield de Britten er echter niet van hun export naar Frankrijk en haar bondgenoten voort te zetten – zij het op onwettige wijze. Hierin werden ze geholpen door enigszins incompetente of onwillige overheden van Franse bondgenoten in Holland en de Duitse Hanzesteden en een internationaal netwerk van handelaren die de handel bleven voortzetten. Vanuit deze voornoemde gebieden werden de verboden goederen – vooral textiel en koloniale goederen als koffie, suiker en tabak – via het Rijnland of de Belgische departementen illegaal Frankrijk ingebracht. Binnen de Belgische departementen nam vooral het departement van de Twee Neten – en hierin met name de Kempen – een centrale positie in.⁹

Hoewel het volgens sommige rapporten soms dweilen was met de kraan open, lijkt smokkel wel daadwerkelijk vervolgd te zijn geweest. Rechtszaken tegen smokkel zijn er dan ook genoeg en zijn vooral te vinden in de archieven van de correctionele rechtbank van de provincie Antwerpen.¹⁰ De correctionele rechtbank behandelde delicten met een gevangenisstraf niet hoger dan twee jaar. De rechtbank behandelde dus niet alleen diefstal, oplichterij en geweldsdelicten, maar ook landloperij en smokkel.¹¹ Het

5 A. Roger Ekirch, *At day's close. Night in times past* (Londen 2005) 242–243.

6 In de criminologie wordt de term ‘dark number’ gehanteerd om niet-geregistreeerde criminaliteit aan te duiden. Dit is de criminaliteit die niet bekend is bij de autoriteiten. Hiermee is dus de totale criminaliteit vrijwel altijd hoger dan de geregistreeerde.

7 Cabantous, *Histoire de la nuit*, 164.

8 Dit werd vooral bepaald in de wet van 10 brumaire an V. Later werden hier de wetten van 22 brumaire an VII en 22 ventôse an XII aan toegevoegd.

9 H. van den Eerenbeemt, *Van mensenjacht en overheidsmacht. Criminogene groepsvorming en afweer in de Meierij van 's-Hertogenbosch, 1795–1810* (Tilburg 1970) 43–57; P. Klep, *Groeyndynamiek en stagnatie in een agrarisch grensgebied. De economische ontwikkeling in de Noodantwerpse Kempen en de Baronie van Breda, 1750–1850* (Tilburg 1973) 76; E. Vanhoute, *Heiboeren. Bevolking, arbeid en inkomen in de 19de eeuwse Kempen* (Brussel 1992) 40. Voor Antwerpen zie: H. Greefs, ‘Choices and opportunities amid economic warfare. Strategic decisions of the business elite in the young harbor town of Antwerp during the Napoleonic era’, in: K. B. Aaslestad & J. Joor (red.), *Revisiting Napoleon's Continental System. Local, regional and European experiences* (Basingstoke 2015) 223–240.

10 R.A.A., Archief van de rechtbank van eerste aanleg van Antwerpen. Correctionele rechtbank (verder EA Antwerpen C 0000), inv. nr. 106–120.

11 E. Berger, *La justice pénale sous la Révolution. Les enjeux d'un modèle judiciaire libérale* (Rennes 2008) 79–123. Zie voor de ontwikkeling van de rechtelijke macht ook: K. Velle en P. Drossens, ‘De rechtelijke macht’, in: P. Van Den Eeckhout en G. Vanthemsche (red.), *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België. 19e–21e eeuw. Derde herziene en uitgebreide uitgave* (Brussel 2017) 619–649. Voor de meer praktische toepassing van deze bronnen op lokaal-historisch onderzoek, zie: K. Velle, ‘Gerechtigde archieven en lokale geschiedenis (19^e–20ste eeuw)’, in: J. Art (red.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel IIIb. Hulpwetenschappen* (Gent 1996) 219–255.

Kaart van het Departement van de Twee Neten, bron: Regionale Beeldbank Mechelen.

Departement van de Twee Neten bestond uit drie arrondissementen – Mechelen, Turnhout en Antwerpen – die elk hun eigen correctionele rechtbank hadden.

De vonnisboeken van de correctionele rechtbank van het arrondissement Antwerpen bevatten de vonnissen van zittingen. De structuur van deze vonnissen verliep volgens een vast stramien en is daarmee vrij uniform doorheen de periode. Ten eerste werd het vonnis geopend. Hierin stond de aanhef en het onderwerp en werd het uiteindelijke vonnis aangekondigd. Dan werd aangegeven dat het proces-verbaal van een inbeslagname op een bepaalde datum door een bepaalde douane-brigade (of andere bevoegde instantie als de gendarmes) tijdens deze zitting werd behandeld. Hierin stond dan vaak de inhoud van het proces-verbaal met daarin de inbeslaggenomen goederen onder vermelding van gewicht, afmeting, inhoud en/of aantal. Ook de overtreden wetgeving werd hier vermeld. Daarna werden een aantal stukken besproken waaronder de *ordonnance* van de *directeur du jury* die vaststelde dat deze zaak binnen de competentie van de rechtbank viel. Ook de *ordonnance* van de (vice)president van de rechtbank viel hieronder. Hierin werd de *receveur principal* van de douane en ook eventuele verdachten – in het geval van een arrestatie – opgeroepen. Dan volgden de conclusies van de douane, *procureur impérial* – die de functie van openbaar aanklager vervulde – en eventueel de verdedigende

partij. Dan volgde de basis waarop het vonnis gebaseerd was, waaronder een samenvatting van het proces-verbaal met daarin eventueel het tijdstip, transportmiddel, plaats van inbeslagname, aantallen smokkelaars enzovoorts, alsook een verwijzing naar het overtreden wetsartikel. Steevast werd er dus beargumenteerd waarom een veroordeling of een vrijspraak werd gedaan en waar deze op gebaseerd was. Uiteindelijk volgde daarna het daadwerkelijke vonnis.

Voorbeeld van een vonnis tegen des inconnus. 14 nivôse an 13 (4 januari 1805), bron: R.A.A. EA Antwerpen C 0000, inv. nr. 114.

Vooral de samenvattingen van de processen-verbaal zijn gebruikt voor dit artikel. Op basis hiervan werd een databank samengesteld van alle douanevonnissen tussen augustus 1800 en december 1810.¹² Dit leidde tot 1.280 inbeslagnames. Hiervan werden onder andere de plekken van inbeslagname, inbeslaggenomen goederen en de voor dit artikel van belang zijnde tijdstippen van inbeslagname. In totaal werd in 228 vonnissen het exacte tijdstip van inbeslagname genoemd. Veruit de meeste smokkelwaar kwam niet over de Schelde, maar werd over land door de Kempen vervoerd. Zo'n zestig procent van de inbeslagnames in het arrondissement Antwerpen gebeurde in de Kempen – tegenover respectievelijk 19 procent en 15

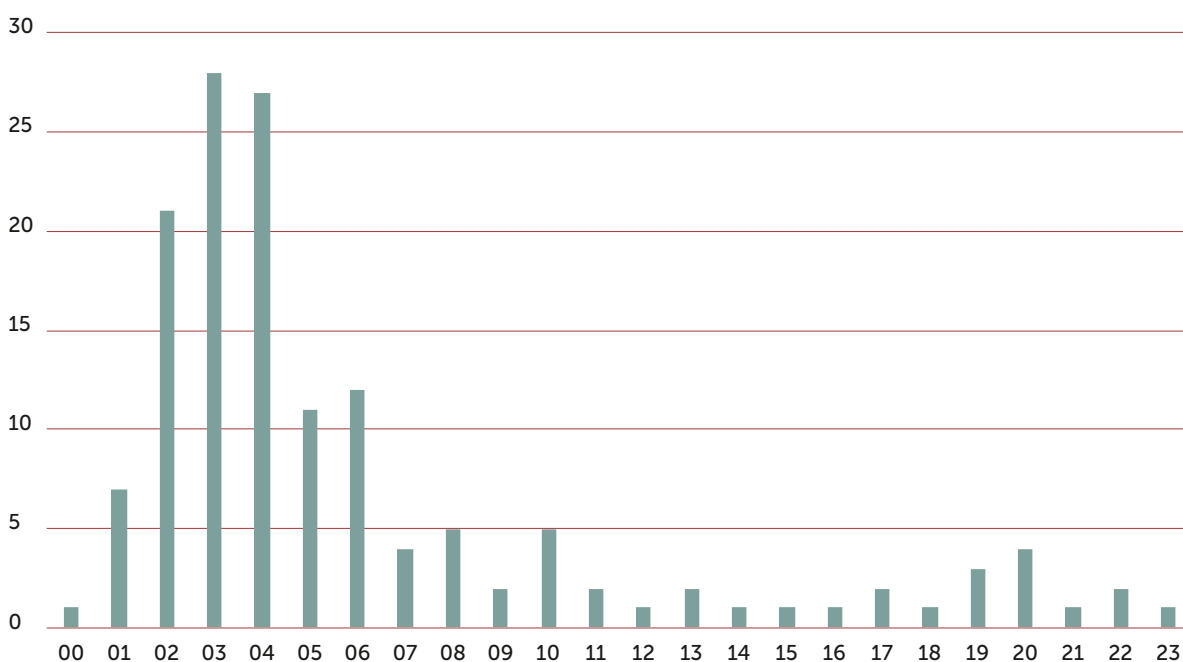
12 R.A.A. EA Antwerpen C 0000, inv. nr. 106 – 120.

procent in de stad Antwerpen en de polders aan de oostelijke oever van de Schelde.¹³ Helaas omvatten de vonnissen maar een deel van de Antwerpse Kempen – het arrondissement Turnhout, gelegen in het oostelijk deel van het departement van de Twee Netten bezat haar eigen correctionele rechtbank en ontbreekt derhalve. Emmanuel Berger heeft aangetoond dat het vooral deze twee arrondissementen waren waar vóór 1800 smokkel veroordeeld werd. Omdat ook in het oostelijk deel van het departement op een soortgelijke schaal gesmokkeld werd, blijft deze bron desalniettemin representatief voor de gehele Kempen.¹⁴

'Ils marchent la nuit et dorment le jour'¹⁵ Nachtelijke inbeslagnames

De Franse ambtenaar uit het openingscitaat verklaarde dat smokkelaars zich erg makkelijk aan gerechtelijk onderzoek onttrokken, omdat zij 'marchent la nuit et dorment le jour'.¹⁶ Zowel Jeanine Bertrand als Roger Dufraisse constateerden dat smokkel in de Franse tijd vooral 's nachts gebeurde. Zo'n twee derde van de door hun bestudeerde gevallen vond 's nachts plaats. Zoals Ekirch gaven zij hier vooral een praktische reden voor. De nacht zou bescherming tegen inbeslagnames bieden.¹⁷ Hoewel Bertrand en Dufraisse spreken over smokkel, baseerden zij zich echter vooral op rechtszaken. Dit hoeft, zoals reeds aangegeven, niet noodzakelijkerwijs hetzelfde als smokkel te zijn. Van in totaal 145 inbeslagnames in de Kempen werd het tijdstip van inbeslagname genoemd. Hieruit blijkt de dominantie van de nacht. Veruit de meeste inbeslagnames vonden plaats tussen 02:00 uur en 05:00 uur 's nachts (zie grafiek 1.) In de middaguren lijkt weinig gesmokkeld of op zijn minst inbeslaggenomen te zijn geweest. De mediaan bedraagt 04:00 uur. Wanneer we de tijdstippen indelen in dagdelen van zes uren elk, blijkt de nacht eveneens veruit het dominantst. Zo'n 66 procent van de inbeslagnames vond tijdens de nacht plaats (zie grafiek 2).

Grafiek 1 – Tijdstippen van inbeslagnames in de Kempen 1800–1810 (N=145)

Bron: databank vonnissen correctionele rechtbank (R.A.A. EA Antwerpen C 0000, inv. nr. 106–120)

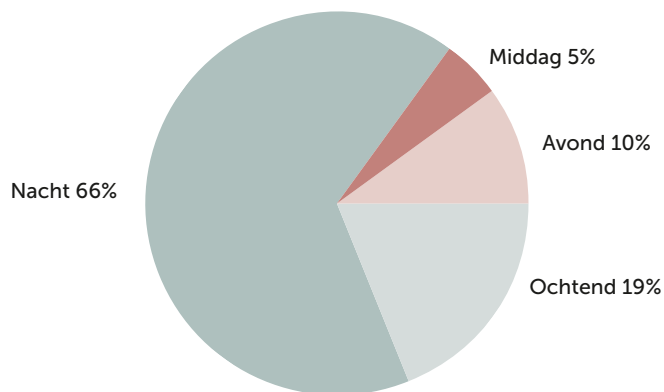
13 Gebaseerd op database EA Antwerpen C 000. Hierbij werd een brede definitie van de Kempen gehanteerd, zie Vanhoute, *Heiboeren*, 27–33.

14 Berger, *La justice pénale*, 79–123.

15 'Zij lopen 's nachts en slapen overdag.'

16 P.A.A., Serie A, Fransch Tijdvak, inv. nr. 127/13.

17 J. Bertrand, 'La contrebande à la frontière de l'Est en 1811, 1812, 1813', *Annales d'Est*, 5:2 (1951) 274–305; R. Dufraisse, 'La contrebande dans les départements réunis de la rive gauche du Rhin sous le Consulat et l'Empire', *École pratique des hautes études. 4e section. Sciences historiques et philologiques. Annuaire 1975–1976* (Paris 1976) 1041–1050.

Grafiek 2 – Dagdelen inbeslagnames in de Kempen 1800–1810 (n=145)

Bron: databank vonnissen correctionele rechtbank (R.A.A. EA Antwerpen C 0000, inv. nr. 106–120)

Dit model houdt echter geen rekening met de verschuivingen van tijd doorheen het jaar. Het citaat van de Franse overheidsfunctionaris lijkt te suggereren dat seizoenen een grote rol speelden in de smokkel. In de winter zouden de nachten immers langer zijn en zou er dus meer gesmokkeld kunnen worden. De databank staat toe om te kijken naar het al dan niet seizoensgebonden karakter van inbeslagnames. Hiervoor werden de astronomische seizoenen als basis genomen.¹⁸ Op het eerste gezicht bestond er een vrij gelijke verdeling doorheen het jaar. De meeste inbeslagnames vonden dan wel in de winter plaats (182), maar dit seizoen was niet dermate overheersend dat smokkel als een seizoensgebonden activiteit kan worden beschouwd.¹⁹ Wanneer inbeslagnames naar maanden worden verdeeld, dan is er ook geen duidelijk patroon te onderscheiden. Maart, juni en november vormen de maanden met de meeste inbeslagnames. Februari, mei en augustus kenden er dan weer relatief weinig.²⁰ Indien periodes met langere dagen en kortere dagen worden onderscheiden, komt eenzelfde patroon naar boven.²¹ Inbeslagnames gedurende de periode met minder daglicht waren amper in de meerderheid, zo'n 51 procent. Uit een verdeling van de dagdelen naar seizoenen blijkt wel dat in de herfst- en wintermaanden betrekkelijk veel in de ochtend inbeslaggenomen werd wanneer het natuurlijk langer donker was. Zo vonden 12 van de 44 inbeslagnames in de winter 's morgens plaats.²²

Wat verklaart nu deze overheersing van de nacht? De tijdstippen waarop gesmokkeld werd lijken deels afhankelijk te zijn van het transportmiddel dat werd gehanteerd. Ruwweg bestonden er drie manieren van vervoer: watertransport, wegtransport en vervoer te voet (zie tabel 1). Ten eerste bestond er het watertransport door schepen, boten en sloepen die vooral op de Schelde voeren. Door het ontbreken van bevaarbare rivieren kwam smokkel per watertransport in de Kempen vrijwel niet voor. Ten tweede werd een deel van de smokkelwaar vervoerd door middel van karren, koetsen en diligences. Smokkel per voertuig laat in de Kempen een iets evenwichtiger spreiding zien – met een lichte voorkeur voor de ochtend (11 van de 20). Voertuigen reden gewoonlijk al overdag en zouden daarom juist tijdens dat dagdeel een voordeel hebben. Criminologen hebben er meermaals op gewezen dat hedendaagse smokkel juist de gebruikelijke legale transportroutes neemt, omdat smokkelaars daarmee makkelijker het verboden deel van de vracht verborgen kunnen houden.²³ 's Nachts met een kar of koets smokkelen zou dus enkel argwaan kunnen wekken.

18 Omdat de inbeslagnames in het jaar 1800 niet volledig zijn (slechts vanaf augustus), wordt dit jaar buiten de steekproef gehouden om vertekeningen te voorkomen.

19 26 procent van de inbeslagnames in de Kempen vond in de winter plaats; tegenover 24, 25 en 25 procent voor respectievelijk zomer, lente en herfst. N= 710.

20 Maart, juni en november hadden ieder zo'n 10 procent van de inbeslagnames. In de maanden februari, mei en augustus vond daarentegen maar 7 procent van de inbeslagnames plaats. N=710.

21 De twee periodes zijn 21 maart t/m 20 september (> 12 uur licht per dag) en 21 september t/m 20 maart (< 12 uur licht per dag). N=710.

22 Tegenover 6 op 39 inbeslagnames in de zomer bijvoorbeeld.

23 H. van de Bunt, K. Huisman en K. van Wingerde, 'Gewone beroepen en georganiseerde criminaliteit', *Tijdschrift voor criminologie* 53:2 (2011) 86–99.

In de Kempen was vooral de derde manier van transport dominant. Deze bestond uit het smokkelen op de rug ('à dos') door individuen die zich verenigden in groepen van soms wel vijftig smokkelaars. Dit had een overwegend nachtelijk karakter – zo'n 77 procent van de 109 gevallen van smokkel met dragers in de Kempen gebeurde 's nachts. Deze groepen doorkruisten 's nachts de uitgestrekte heidegebieden van de Kempen. Hoewel het ruige landschap van de Kempen met zijn vennen en moerassen 's nachts redelijk gevaarlijk kon zijn, kenden douaniers deze gevaren waarschijnlijk minder goed. Het smokkelen in groepen was daarmee ook een vorm van risicospreiding. Bij het minste of geringste kon men uit elkaar stuiven waardoor er minder mensen gepakt konden worden. Een van de oorzaken van de nachtelijke dominantie moet in de pakkans worden gezocht.

Tabel 1 – Dagindeling per transportmiddel tijdens inbeslagnames in de Kempen, 1800–1810 (absolute aantallen)

	Avond	Middag	Nacht	Ochtend	Totaal
Te voet	8	4	84	13	109
Vaartuig				1	1
Paard	1		1	1	3
Huiszoeking	1		2		3
Overig	2		5	2	9
Voertuig	2	3	4	11	20

Bron: databank vonnissen correctionele rechtbank (R.A.A. EA Antwerpen C 0000, inv. nr. 106–120)

Qua arrestatie was er een ontzettend groot verschil tussen de nacht en de andere dagdelen. Hoewel smokkelwaar vooral tijdens de nachtelijke uren in beslag werd genomen, was de kans op arrestatie 's nachts vrijwel nihil. Hierbij moet worden vermeld dat bij veruit de meeste inbeslagnames niemand werd gearresteerd. Wettelijk gezien hadden douaniers of andere gemachtigden het recht de inbeslaggenomen goederen voor eigen rekening te verkopen. Dit maakte een groot deel van hun inkomen uit. Een onvoorzien gevolg hiervan was echter dat douaniers enkel gebaat waren bij het in-beslag-nemen van goederen en niet bij het arresteren van verdachten. Het gebeurde dan ook vaak dat de douane tijdens een hinderlaag de smokkelaars lieten schrikken zodat deze hun lading lieten vallen. Douaniers ontfermden zich vervolgens enkel over de inbeslaggenomen goederen en lieten de drager lopen – natuurlijk in de hoop dat deze de volgende nacht zou terugkeren.

Omdat het proces-verbaal nog steeds door een rechter diende te worden goedgekeurd, waren in totaal 657 van de inbeslagnames in de Kempen bij deze zogenaamde *inconnus*. Niet alleen werd dan het proces-verbaal goedgekeurd, ook werden zij bij verstek veroordeeld tot de gebruikelijke boetes en gevangenisstraffen. Daartegenover stonden 114 verdachten die uiteindelijk wel voor de rechtbank zijn geleid. Van de mensen die daadwerkelijk tijdens hun smokkelmars werden opgepakt en voor de rechtbank geleid, werd maar 15 procent gedurende de nacht gearresteerd. De meesten (zo'n 73 procent) werden tijdens de ochtend opgepakt. *Des inconnus* vormden zo'n 99 procent van de verdachten bij nachtelijke inbeslagnames.

Inbeslagnames gebeurden vooral 's nachts, maar dit hoeft niet noodzakelijkerwijs te betekenen dat smokkel ook vooral in de nachtelijke uren

plaatsvond. Criminaliteitscijfers gebaseerd op officiële politie- of juridische bronnen zeggen vaak meer over prioriteiten en/of efficiëntie van autoriteiten dan over de criminele praktijk. Juist omdat douaniers (een deel) van de inbeslagname voor eigen rekening mochten verkopen, hadden zij een 'incentive' om zo veel mogelijk in beslag te nemen en daarom het ritme van de smokkelaars te volgen en deze lijken inderdaad vooral 's nachts te hebben gesmokkeld. In het volgende deel wordt dit ritme aan de hand van brieven van smokkelaars zelf beschreven, teneinde de nachtelijke smokkel van de andere kant van de wet te bezien.

Het dadersperspectief: egodocumenten van smokkelaars

In de Franse *archives nationales* is een serie brieven bewaard gebleven die een unieke inzicht geven in de operationalisering van smokkel.²⁴ Deze brieven vormden een deel van de bewijslast van een omvangrijk onderzoek naar smokkelpraktijken in de Belgische departementen. In het voorjaar van 1808 werd voor dit doeleinde een speciale commissie opgericht. Na inbeslagnames van boekhoudingen en correspondenties van een aantal handelaren in Brussel en Breda, probeerde de commissie met dit bewijsmateriaal een groot aantal internationale smokkelnetwerken te identificeren en te ontmantelen. Hierin bevinden zich twee series brieven van twee verschillende smokkelaars uit de Kempen – Jean Baptiste Peeters en R. Wouters. Deze brieven zijn gericht aan hun opdrachtgevers en zijn daarmee enkel deel van een uitgaande correspondentie. De antwoorden zijn helaas niet overgeleverd. Van beide smokkelaars zijn respectievelijk 41 en 11 brieven bewaard gebleven. De brieven van Peeters zijn gedateerd tussen 21 maart 1803 en 8 november 1804; die van Wouters zijn niet doorlopend gedateerd maar lijken vooral in de zomer van 1800 geschreven te zijn. Natuurlijk zijn deze brieven inbeslaggenomen en dienden als bewijsmateriaal en hebben daarom nog steeds een zekere bias, maar tenminste zijn zij geproduceerd door de verdachten zelf en kunnen ons daarmee enig inzicht in hun eigen *modus operandi* en gedachtewereld geven.

Peeters en Wouters opereerden weliswaar voornamelijk in het arrondissement Turnhout, maar de brieven die zij hebben nagelaten kunnen veel vertellen over het gebruik van de nacht en lijken representatief te zijn voor de situatie in het arrondissement Antwerpen. Peeters' brieven waren geadresseerd aan Van Son, een commissionair en eigenaar van een transportbedrijf te Breda. Van Son vormde samen met een aantal van zijn collega's onmisbare schakels in de internationale smokkelhandel tussen Holland en de Belgische departementen. Niet alleen was hij een tussenpersoon in de handel tussen voornamelijk handelaren in Amsterdam en Rotterdam enerzijds en Antwerpen en Brussel anderzijds, ook stuurde hij indirect smokkelbendes in het grensgebied aan. Een van zijn contactpersonen was dus Peeters. Gevestigd te Beerse, had Peeters als *chef de bande* de directe leiding over een aantal smokkelaars die hij ronselde en aanstuurde. Wouters daarentegen opereerde vanuit Mol en correspondeerde vooral met de Franse inwijkeling Michel Friand of met diens contactpersoon Mouron. Deze Friand kende een verleden van smokkel aan de Frans-Oostenrijkse grens, maar had zich na de opheffing hiervan in de Kempen gevestigd om zijn levendige smokkelhandel voort te zetten. Hij verhuisde vanuit het Henegouwse Sivry naar Turnhout en nam daarbij een smokkelbende van 25 ruiters mee. Deze bende groeide al snel uit tot zo'n 100 tot 120 man en opereerde in het gehele grensgebied tussen Lillo en Luik. Wouters vervulde daarin een soortgelijke rol als Peeters, die van *chef de bande*.²⁵

24 Archives nationales, Parijs (verder A.N.), Ministère de police, sous-série F/7 (Verder F/7), inv. nr. 8008–8030, Importations frauduleuses de marchandises, notamment en Belgique (an XIII–1813).

25 A.N., F/7, inv. nr. 8022B.

Zierikzee Den 21 December 1800
 De heer J. Van Son te Breda
 Uw lieverwaerd wasche een
 zalig kerstfeest, van kerstmid, en over mede veel geluk
 en zegeningen, verdenk uwe ierd tot onderzichtiging als dat
 de goederen van uwe mij toegesonden zijn, die gewast
 zijn tot vursel ten, en verhoopen de zelve te be-
 liden, op Dinsdagh. Weende. den 27. na aflevering
 der goederen heb ik by uwe verhoopen te assen
 en mijne rekening, hoop dan met uwe te machien
 den. oet. diest met de goederen heb gehad kan
 ik uwe niet beschrijven, want uwe dan over te
 spreken, ik heb al. tot verloren van de twee
 partijen, 6 stukken calins, 3 stukken floor, het.
 Welk mij groot. lethe in de. beantit.
 Grootc ierd M. insaem
 J. B. Peeters

Één van de brieven van Jean Baptiste Peeters. Hier wenst hij Van Son een zalig kerstfeest, bron: A.N. F/7/8014, brief 27 (eigen nummering).

De brieven geven inzicht in een aantal zaken. Zo laten zij conflicten zien tussen smokkelaars en hun meerderen over premies. Ook het belang van onderling vertrouwen en de onderlinge interacties, inbeslagnames en soms ook gevechten tussen douaniers en/of gendarmes komen aan bod. Uit beide sets brieven blijkt meerdere malen het bewustzijn dat smokkelaars van de nacht hebben. De nacht lijkt het moment te zijn wanneer vooral 'gewerkt' wordt. Smokkel wordt in de brieven stevast als werk of als *travail* beschreven. Wouters deelde aan Friand mee dat hij met hem zou komen spreken 'demain au matin après le travail'.²⁶ Gewoonlijk vertrok men 's avonds om in de Bataafse Republiek en later het Koninkrijk Holland smokkelwaar op te halen. Daar bevonden zich depots in plaatsen als Huijbergen, Baarle-Nassau, Reusel en Weebosch. Wouters liet Friand weten dat er '10 dragers [...] om 7 ueren desen avont' in Weebosch moesten zijn.²⁷ Dan trokken zij gewoonlijk 's nachts in groepen over de grote heidegebieden die de Kempen zo kenmerkten. Een spion die zich in 1804 in Holland bevond meldde aan de prefect van het Dijledepartement dat rond zeven uur 's avonds Lommel – dat toen nog niet bij de Belgische departementen hoorde – vol begon te stromen met dragers die vervolgens bij het vallen van het duister zuidwaarts liepen.²⁸

26 A.N., F/7, inv. nr. 8022B, brief 9 (eigen nummering), zonder datum.

27 A.N., F/7, inv. nr. 8022b, brief 1, 27 september 1800.

28 A.N., Série BB. Ministère de la justice inv. nr. 18/288.

Voor de maanstand lijkt in de keuze van de nacht een belangrijke rol gespeeld te hebben. De periode van nieuwe maan genoot duidelijk de voorkeur. Omdat het wemelde van de douaniers, vroeg Peeters aan Van Son op 8 september 1803 om de volgende partij goederen een week later toe te zenden, want dan 'is [het] weer donker maen, dan gaet het werken gemeynelijk nog wel wat beter'.²⁹ Op maandag 15 augustus van datzelfde jaar schreef Peeters dat hij op weg was met een smokkellading naar Mechelen, maar vroeg Van Son vast om een partij velours op te sturen zodat dat hem op vrijdag zou bereiken. Want, zo verklaarde Peeters, 'dan hoepe ik van Mechlen thuys te zijn om dan weder spoeydegh aen het werk connen te zijn ter wyl het nogh donker maen is'.³⁰ Het smokkelen bij volle maan werd daarentegen geschuwd. In januari 1804 deelde Peeters mede dat zijn bende op dat moment niet kon smokkelen, maar 'als het niet te veel meer en regent, en de ligte maen is weg, dan zullen wij proberen, of wij de goederen connen bewerkt krijgen ofte niet'.³¹ Ook in april 1803 vroeg Peeters zijn opdrachtgever om geduld: 'ik kan het goed met zulke ligte maen niet werken, zal daer voor zorgen spoedig mogelijk het kan geschieden'.³² De maanstand werd actief bestudeerd, getuigt een schrijven van Peeters op 21 maart 1803. Hij vroeg daarin Van Son nog wat goederen te zenden en daarbij haast te maken: 'als u mij het afzant aen de bovengemelde oorders hoe eerder hoe liever want het wort weer haest ligte maen'.³³

29 A.N., F/7, inv. 8014, brief 17, 8 september 1803.

30 A.N., F/7, inv. 8014, brief 12, 15 augustus 1803.

31 A.N., F/7, inv. 8014, brief 30, 27 januari 1804.

32 A.N., F/7, inv. 8014, brief 3, 5 april 1803.

33 A.N., F/7, inv. 8014, brief 1, 21 maart 1804.

Wouters waarschuwde Friand in juli 1800 dat de wegen en vooral de bruggen over de vele stroompjes rond Mol steeds meer bewaakt werden door douaniers – die daarbij ook de maan in de gaten hielden. Volgens hem was het daarbij zeker dat 'les autres observent également la lune', en dienden deze waarnemingen om Friand's ruiters in Mol te beschermen. Binnen deze context is het misschien veelzeggend dat meer dan 60 procent van de inbeslagnames plaatsvond tussen het eerste kwartier en het laatste kwartier van de schijngestalten van de maan – de periode dus wanneer de maan op zijn lichtst is.³⁴ Dit klinkt misschien tegenstrijdig, maar het toont wel aan dat smokkel tijdens maanlicht beter detecteerbaar was. Peeters en Wouters ontlieden de maan liever.

34 Berekening gedaan op basis van databank correctionele rechtbank. Gebaseerd op algoritmes berekend door de Belgische astronoom Jean Meeus. Zie J. Meeus, *Astronomical algorithms. Second edition* (Richmond VA, 1998) 349–354.

Conclusie

Smokkelaars lijken bewust de nacht te hebben gekozen. Sterker nog, zij hadden zelfs een voorkeur voor bepaalde nachten wanneer het maanlicht het minst fel was. Het was de duisternis die dekking bood tijdens de vele smokkeltochten die bendes te voet liepen over de verlaten Kempense heidegebieden. Het beeld van autoriteiten over smokkel als nachtelijke activiteit lijkt in de Kempen wel degelijk een kern van waarheid te hebben gehad. Inbeslagnames vonden voornamelijk 's nachts en in de donkere maanden plaats. Dit had deels te maken met het transportsysteem, de kans op arrestatie en waarschijnlijk met het simpele feit dat smokkel daadwerkelijk een nachtelijke activiteit was. Omdat douaniers de buit zelf mochten verkopen volgden zij het ritme van de smokkelaar. In het geval van smokkel was het beeld van de criminele nacht niet slechts een discours, maar een deel van de criminele praktijk.

Aan de slag

De vonnisboeken van de correctionele rechtbank lenen zich uitstekend voor lokaal historisch onderzoek naar smokkel en andere vormen van criminaliteit zoals oplichting, geweldspleging en diefstal. Gewoonlijk had elk departement (ongeveer overeenkomend met de huidige provincies met uitzondering van Vlaams-Brabant) drie correctionele recht-

banken in de Franse tijd. Er ligt in de Rijksarchieven dus genoeg materiaal om zelf mee aan de slag te gaan. Toch zullen vooral de rechtbanken in de grensregio's logischerwijs meer smokkelzaken vertonen. De bronnen belichten natuurlijk meer dan enkel het tijdstip van smokkel. De vonnisboeken lenen zich vooral goed voor kwantitatief onderzoek naar smokkel. Zo kan ook de ontwikkeling van de aard van smokkelwaar in kaart gebracht worden. Dit zou dan laten zien dat doorheen de periode textiel plaatsmaakt voor eerst suiker en dan tabak. Zoals zoveel materiaal uit de Franse tijd, liggen ook de brieven van Wouters en Peeters in de nationale archieven van Frankrijk. Deze vormden deel van een onderzoek door het ministerie van politie naar smokkel in de Belgische departementen. Deze brieven waren onderdeel van de bewijslast van in totaal 222 dossiers van Belgische (maar ook Franse, Nederlandse en Duitse) handelaren, tussenpersonen en andere smokkelaars. Terwijl de vonnisboeken veeleer de omvang van smokkel kunnen benaderen, bieden deze dossiers inzicht in de praktijk en organisatie ervan. De documenten laten een bepaalde taakverdeling tussen handelaar, commissionair, verzekeraar, *chef de bande* en drager zien. Op hun beurt maken deze dossiers deel uit van het bijzonder uitgebreide politiearchief (subserie F/7) dat zeer de moeite waard is en zeker mogelijkheden tot lokaal onderzoek naar niet alleen smokkel maar ook andere vormen van criminaliteit biedt. Bovendien is ze voor deze doeleinden nog nauwelijks gehanteerd. Alleen daarom al zeker een bezoekje aan Parijs waard!

Beredeneerde bibliografie

Interesse in smokkel tijdens de Franse tijd werd aangewakkerd als onderdeel van economisch historisch onderzoek naar de Continentale Blokkade met de publicatie van Eli Heckscher, *The continental system. An economic interpretation* (Oxford 1922). Na een aantal decennia stilte nam het onderzoek in de Franse historiografie een hoge vlucht na publicatie van François Crouzet, 'Wars, blockade, and economic change in Europe. 1792–1815', *The journal of economic history* 24.4 (1964) 567–588. Roger Dufraisse was de eerste die de *modus operandi* van smokkel besudeerde: Roger Dufraisse, 'Contrebandiers Normands sur les bords du Rhin à l'époque napoléonienne', *Annales de Normandie* 11.3 (1961) 209–232. In de tussentijd begon ook de sociale geschiedenis oog te krijgen voor smokkel. Volgens het invloedrijke Olwen Hufton, *The poor of eighteenth-century France. 1750–1789* (Oxford 1974) was smokkel een van de vele overlevingsstrategieën die achttiende-eeuwse armen hanteerden als deel van hun *makeshift economy*. Hoewel het een reeds gevestigd veld is, heeft de historische criminologie maar amper weten aan te haken. Na Cal Winslow, 'Sussex smugglers', in: Douglas Hay e.a. (red.), *Albion's fatal tree. Crime and society in eighteenth-century England* (London 1975) 119–166 is het vanuit die hoek opmerkelijk stil gebleven. De laatste jaren wakkert de wind weer aan – vooral vanuit sociaalhistorische, maar ook vanuit de napoleontische historiografische hoek. Invloedrijk is onder andere het werk Michael Kwass, *Contraband. Louis Mandrin and the making of a global underground* (Cambridge, Ma 2014). De bundel Katherine B. Aaslestad en Johan Joor (red.), *Revisiting Napoleon's Continental System. Local, regional and European experiences* (Basingstoke 2015) heeft oog voor allerhande impacten van de Continentale Blokkade op het alledaagse leven in Europa, waaronder smokkel.

Biografie

Dirk Lueb (1988) is verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen en bereidt een proefschrift voor over smokkel in het Belgisch-Nederlandse grensgebied in de Franse tijd. Na het behalen van zijn Research Master-diploma aan de Radboud Universiteit Nijmegen was hij aan diezelfde universiteit verbonden als junior onderzoeker Gelderse geschiedenis. Hij publiceerde onder andere over kroeggeweld in achttiende-eeuws Amsterdam en over identiteitsvorming in het Nederlands-Duitse grensgebied van Gelderland in de eerste helft van de negentiende eeuw.

Nacht

